

Investeren in natuur

Naar pilots voor een bredere vorm van habitatbanking

Rob Bugter, Janneke Vader en Mark van den Hoven

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Investeren in natuur

Naar pilots voor een bredere vorm van habitatbanking

Rob Bugter¹, Janneke Vader², Mark van den Hoven³

1 Wageningen Environmental Research

2 Wageningen Economic Research

3 BSB Advies

Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen Environmental Research en Wageningen Economic Research in opdracht van en gefinancierd door het ministerie van Economische Zaken, in het kader van het Beleidsondersteunend onderzoeksthema Natuurinclusieve Economie en Natuurcombinaties (projectnummer BO-11-012-062)

Wageningen Economic Research
Wageningen, mei 2017

NOTA
2017-053

Bugter, Rob, Janneke Vader, Mark van den Hoven, 2017. *Investeren in natuur; Naar pilots voor een bredere vorm van habitatbanking*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Nota 2017-053. 56 blz.; 7 fig.; 0 tab.; 30 ref.

In het kader van de uitvoering van de Rijksnatuurvisie is het met name een uitdaging om de bijdrage van particulieren en het bedrijfsleven aan natuur van marge naar mainstream te tillen. Er is bij bedrijven en particulieren wel interesse om te investeren in natuur, maar die interesse wordt nog veel te weinig omgezet in uitvoering. In opdracht van het ministerie van Economische Zaken is in drie gebieden een verkenning uitgevoerd naar de mogelijke toepassing van het voor compensatie van natuurschade ontworpen instrument habitatbanking in het bredere kader van natuurinvesteringen. Deze verkenning heeft plaatsgevonden tussen november 2015 en mei 2016. Kennisoverdracht naar de opdrachtgever heeft wel voor de publicatiedatum plaatsgevonden.

For the Dutch provinces it is especially a challenge to lift the contribution of private persons and businesses to Nature from margin to mainstream. There is interest from private parties to invest in Nature, but this interest is turned into actual implementation far too little. Commissioned by the Ministry of Economic Affairs (EZ) we explored the possibilities for applying the habitat banking instrument, originally devised to facilitate the offset of damages to Nature, in three possible pilot areas. This explorative study was carried out between November 2015 and May 2016. Knowledge transfer to the commissioner has meanwhile occurred, before publication date.

Trefwoorden: habitatbanking, natuurinvesteringen, Rijksnatuurvisie, compensatie, ecosysteemdiensten, bedrijven

Dit rapport is gratis te downloaden op <http://dx.doi.org/10.18174/413468> of op www.wur.nl/economic-research (onder Wageningen Economic Research publicaties).

© 2017 Wageningen Economic Research
Postbus 29703, 2502 LS Den Haag, T 070 335 83 30, E communications.ssg@wur.nl,
www.wur.nl/economic-research. Wageningen Economic Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

Wageningen Economic Research hanteert voor haar rapporten een Creative Commons Naamsvermelding 3.0 Nederland licentie.

© Wageningen Economic Research, onderdeel van Stichting Wageningen Research, 2017
De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven en afgeleide werken maken. Materiaal van derden waarvan in het werk gebruik is gemaakt en waarop intellectuele eigendomsrechten berusten, mogen niet zonder voorafgaande toestemming van derden gebruikt worden. De gebruiker dient bij het werk de door de maker of de licentiegever aangegeven naam te vermelden, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat zij daarmee instemmen met het werk van de gebruiker of het gebruik van het werk. De gebruiker mag het werk niet voor commerciële doeleinden gebruiken.

Wageningen Economic Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Economic Research is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Wageningen Economic Research Nota 2017-053 | Projectcode 2282700185

Foto omslag: Rob Bugter/Wageningen University & Research
Icoon: Maxim Kulikov/Noun Project

Inhoud

	Woord vooraf	5
	Samenvatting	6
	Summary	9
1	Inleiding	12
	1.1 Aanleiding	12
	1.2 Pilots habitatbanking	12
	1.3 Onderzoeksvraag en doelstelling project	13
	1.4 Werkwijze	13
	1.5 Leeswijzer	14
2	Begrippenkader	15
	2.1 Het probleem: compensatie van schade aan natuur en biodiversiteit	15
	2.2 Habitatbanking: een mogelijke bijdrage aan de oplossing	17
	2.3 De habitatbank	20
3	Wensen en mogelijkheden in de pilotgebieden	22
	3.1 De noodzaak van een bredere insteek voor 'banking'	22
	3.2 Mogelijkheden en kansen	24
4	Verborgten Raamvallei	26
	4.1 Inleiding	26
	4.2 Algemene beschrijving case en situatie	26
	4.3 Ambities en mogelijkheden	29
	4.4 Mogelijke stappen: implementeren CO ₂ compensatiebank en begin uitbreiding richting een systeem op bredere basis	31
5	Regio Maasduinen	34
	5.1 Inleiding	34
	5.2 Algemene beschrijving case en situatie	34
	5.3 Ambities en mogelijkheden	34
	5.4 Plan van aanpak starten van een gebiedsproces	35
6	Proeftuin Veluwe	40
	6.1 Inleiding	40
	6.2 Algemene beschrijving case en situatie	40
	6.3 Habitatbanking proeftuin Veluwe	42
	6.4 Mogelijke stappen	44
7	Conclusies en aanbevelingen	46
	7.1 Conclusies	46
	7.2 Aanbevelingen	47
	Literatuur en websites	50
	Bijlage 1 Gesprekspartners	52
	Bijlage 2 Fasering stappenplan Raamvallei	53
	Bijlage 3 Eigendomssituatie Park Maasduinen	54

Woord vooraf

Bij private partijen bestaat interesse om te investeren in de leefomgeving. Om die bereidheid daadwerkelijk om te zetten in uitvoering is het nodig om investeren makkelijk te maken en om te zorgen voor een passend, flexibel systeem van tegenprestaties.

Wageningen Research en BSB Advies hebben bekeken of (een aangepaste vorm van) habitatbanking een rol kan spelen bij het omzetten van een deel van de investeringsbehoefte in (compensatie)natuur. Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, in het kader van het Beleidsondersteunend onderzoeksthema Natuurinclusieve Economie en Natuurcombinaties.

Door de decentralisatie naar de provincies en de in de Rijksnatuurvisie ingezette koers van met de samenleving gedeelde verantwoordelijkheid is (de implementatie van) natuurbeleid in Nederland de laatste jaren veranderd. De nieuwe situatie maakt het voor overheden en onderzoekers mogelijk en noodzakelijk om natuur en natuurwaarden veel meer in een maatschappelijk kader te gaan zien en plaatsen. Daaruit komt de vraag hoe de bijdrage van bedrijven aan de natuur vergroot kan worden en welke rol habitatbanking daarbij kan spelen voort. Omdat bij het bepalen van die rol een groot aantal partijen betrokken kan zijn, was voor deze verkenning de hulp van een groot aantal vertegenwoordigers daarvan nodig. Door consultaties en discussies vormden zich langzaam nieuwe inzichten.

Wij zijn daarom veel dank verschuldigd aan alle geïnterviewden, discussiedeelnemers en anderen die aan het resultaat van deze verkenning hebben bijgedragen (zie bijlage 1 voor de gesprekspartners). Met name bedanken wij Hilde Gorissen van de Provincie Limburg en Eveline Trines van Platform BEE voor hun steun en begeleiding, voor het aandragen van de cases en het introduceren van de onderzoekers bij de gesprekspartners. Ook gaat er speciale dank uit naar Mirjam Broekmeyer en Martijn van der Heide voor het kritisch doorlezen en van commentaar voorzien van het manuscript. Ten slotte bedanken we onze opdrachtgever Henk Raven van het ministerie van Economische Zaken.

Dit onderzoek is uitgevoerd tussen november 2015 en mei 2016. Tijdens het lezen moet dan ook met die tijdsafbakening rekening gehouden worden. Na mei 2016 hebben diverse voor habitatbanking relevante ontwikkelingen en activiteiten plaatsgevonden. Hoewel deze studie pas in 2017 uitkomt, vormen zij hier geen onderdeel van. Kennisoverdracht naar de opdrachtgever en andere betrokkenen heeft al in 2016 plaatsgevonden.

Prof.dr.ir. J.G.A.J. (Jack) van der Vorst
Algemeen Directeur Social Sciences Group (SSG)
Wageningen University & Research

Samenvatting

Bij private partijen bestaat interesse om te investeren in de leefomgeving. Om die bereidheid daadwerkelijk om te zetten in uitvoering is het nodig om investeren makkelijk te maken en om te zorgen voor een passend, flexibel systeem van tegenprestaties. (Een aangepaste vorm van) habitatbanking kan een rol spelen bij het omzetten van een deel van de investeringsbehoefte in (compensatie)natuur.

Vraag en opzet

Hoewel er bijvoorbeeld vanuit het oogpunt van maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) interesse bestaat om te investeren in natuur, wordt die interesse nog weinig omgezet in daden. Voor bedrijven en particulieren blijkt investeren in natuur in de praktijk vaak lastig en bovendien vindt men het onduidelijk wat er tegenover staat. De indruk bestaat daarom dat bedrijven en particulieren vooral behoefte aan facilitering en een duidelijke tegenwaarde hebben.

Habitatbanking is een instrument dat in principe ontworpen is om (verplichte) compensatie van natuurschade makkelijker te laten verlopen: een partij die bijvoorbeeld door een uitbreiding schade aan de natuur veroorzaakt en die moet of wil compenseren, kan bij een habitatbank 'credits' kopen. De Habitatbank heeft al een voorraad voor compensatie geschikte natuur in bezit, en door de verkoop van de credits wordt een deel van die natuur-op-voorraad in feite als vervanging voor de natuur die verdwenen is aangemerkt. En de Habitatbank gebruikt de vergoeding –na aftrek van kosten- weer om de 'voorraad' compensatienatuur aan te vullen. De bank regelt dus de compensatie voor de klant en biedt gemak en duidelijkheid tegen een vergoeding.

In principe kunnen via een habitatbank ook andere gelden in natuur omgezet worden en in deze studie is daarom onderzocht of het instrument Habitatbanking, in een iets verbrede opzet, kan helpen om investeringen in natuur te vergemakkelijken. Het onderzoek vond plaats in opdracht van het ministerie van Economische Zaken (EZ).

Er lopen in Nederland in diverse gebieden al ontwikkelingsprojecten waarbij natuurontwikkeling een deel van de wens is. Soms zijn daar ook grondeigenaren aanwezig die geïnteresseerd zijn in natuurontwikkeling. Werkelijke realisatie van natuur in dit soort situaties vaak afhankelijk van financiering. Er is in drie van dit soort gebieden een verkenning uitgevoerd naar de interesses en mogelijkheden voor een pilot met een bredere vorm van habitatbanking. De drie gebieden zijn:

De Raamvallei

In het gebied rondom de Lage Raam en Graafsche Raam, in de gemeenten Mill en Sint Hubert, Grave en Cuijk, is een gebiedsontwikkeling gaande waarin wordt gezocht naar nieuwe economische dragers en ruimte voor innovatie en ontwikkelingen. Een proef om natuurontwikkeling te koppelen aan CO₂-compensatie maakt hier onderdeel van uit.

De Regio Maasduinen

De kleine particuliere grondeigenaren binnen en buiten het Nationaal Park De Maasduinen zien mogelijkheden om op hun terreinen gezamenlijk verdienvermogen en extra maatschappelijk rendement voor versterking van de natuurkwaliteit te ontwikkelen.

De proeftuin Veluwe

Op de Veluwe wordt in een pilot het habitatbankingsysteem dat de Gemeent van Vitens heeft uitgewerkt (De Bie en Warmenhoven, 2012) opgezet en getest voor een aantal ruimtelijke ingrepen van Vitens.

Resultaten en conclusies

Bij private partijen blijkt in principe belangstelling te bestaan voor investeren *in de kwaliteit van de leefomgeving, waaronder natuur en landschap*. De *drijfveer* voor eventuele investeringen is daarbij de

algemene maatschappelijke wens om beter, duurzamer met de leefomgeving om te gaan. Dat maakt het voor bedrijven zowel nuttig als wenselijk om daar zichtbaar mee bezig te zijn.

Private partijen hebben een brede investeringsinteresse die veel meer gemotiveerd is vanuit de kwaliteit van de leefomgeving waar natuur en landschap onderdeel van zijn, dan vanuit ecologie of biodiversiteit. Als waardevolle investeringen worden bijvoorbeeld genoemd: recreatie(voorzieningen), verbetering van de leefbaarheid, agrarisch gebied, aanplant voor CO₂-compensatie.

De investeringsbereidheid is onder andere afhankelijk van de moeite die men ervoor moet doen en wat men voor de investeringen terugkrijgt. Gewenste tegenprestaties hebben verschillende vormen. Het meeste worden genoemd: ruimtelijke ontwikkel-/uitbreidingsruimte, voordelen bij aanbestedingen, certificering en PR-doelen. Vanwege de zichtbaarheid kan het ook zijn dat men de investering in de eigen regio wil doen en dat men een zekere regio op de investering wenst.

Er is daarom een passend, transparant en vooral flexibel systeem van beloningen en tegenprestaties nodig. De wensen van de investeerders kunnen daarbij per gebied verschillen. Het (overkoepelende raamwerk van) zo'n systeem moet echter in principe, eventueel op termijn, ook in andere regio's toe te passen zijn. De mogelijkheden daarvoor moeten daarom in casestudies zowel apart (maatwerk) als in groter verband (nationaal erkende certificaten, predicaten, keurmerken, (ver)rekeningsystemen)) onderzocht worden. Beloningen kunnen georganiseerd worden op verschillende manieren: door de overheid, door het bedrijfsleven zelf, door samenwerkingsverbanden of, vooral bij lokaal maatwerk, door een 'bank' of 'makelaar'.

Er is behoefte aan regelingen en een regelende organisatie, die een veel bredere grondslag moet hebben dan een traditionele compensatiebank, maar waar die compensatiebank wel onderdeel van moet (kunnen) zijn. Grote, landelijk opererende partijen hebben behoefte aan zekerheid (verrekening) en een overkoepelend systeem voor compensatie van natuurschade, maar ook voor hen zijn zaken als zichtbaarheid en imago belangrijk. In lokale en regionale gebiedsprocessen zoals die in de Raamvallei en de regio Maasduinen vallen investeringen echter vrijwel compleet onder bijdragen aan de kwaliteit van de lokale leefomgeving, en moet het rendement uit maatwerk komen. De uitdaging is dus om een oplossing te vinden voor de spanning tussen flexibiliteit en bottom-up aan de ene kant en een algemene systematiek en centrale organisatie aan de andere kant.

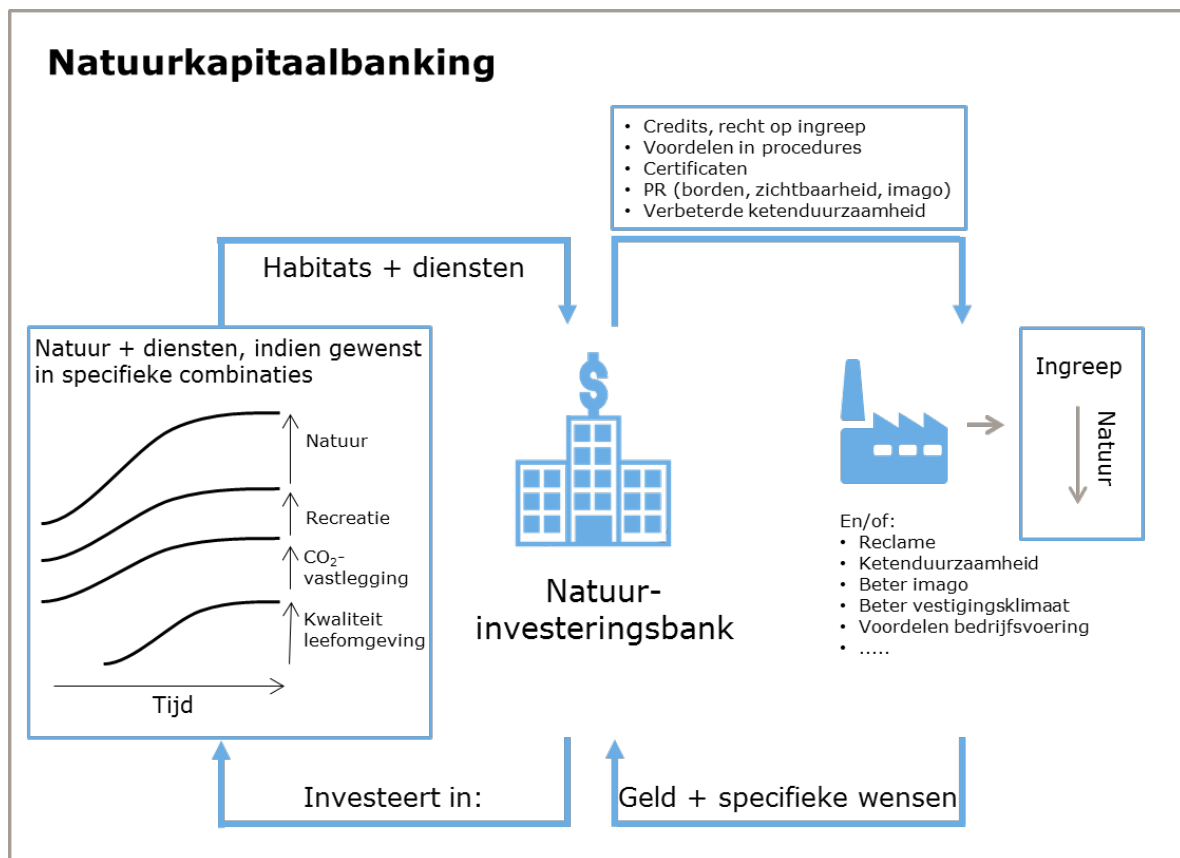
Er zijn zeker ook *mogelijkheden om de investeringsbereidheid bij bedrijven aan te wenden voor ontwikkeling en onderhoud van natuur.* Daarvan is het CO₂-compensatiefonds van de gemeente Mill en Sint Hubert een voorbeeld. Daarin worden investeringen vanuit duurzaamheidsoogpunt omgezet in hoogwaardige natuur.

(Een deel van) de natuur die in diverse gebiedsprocessen wordt ontwikkeld kan in potentie saldo gaan vormen voor een traditionele compensatiebank. Tot nu toe is de ontwikkeling van specifieke compensatienatuur als 'saldo' voor habitatbanking in Nederland nog niet van de grond gekomen. Natuur die in het kader van initiatieven als bijvoorbeeld het CO₂-project in de Raamvallei wordt ontwikkeld kan echter prima voor het opbouwen van een dergelijk saldo gebruikt worden. Met in principe zeer hoge baten. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk om Nieuwe natuur zo te plannen dat externe werking van toekomstige activiteiten op Natura 2000-gebieden voorkomen wordt. Daarmee wordt dan ook een mogelijk zeer lastige compensatieverplichting vermeden. Hiervoor geldt echter onverkort de conclusie van de Bie en Warmenhoven (2012) dat habitatbanking staat of valt met de (juridische) borging.

Een *algemene conclusie* is dat het verbeteren van de bijdrage van private partijen aan natuurbehoud om een *samenwerkingsverband tussen overheid, burgers en bedrijven met als inzet behoud en verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving* vraagt. Hoe dit samenwerkingsverband eruit moet zien, welke componenten of aspecten ervan lokaal maatwerk moeten zijn en wat het centrale kader moet zijn, is nu nog niet aan te geven. Dat zal gaandeweg, door eenvoudig te beginnen en zaken uit te proberen, duidelijk moeten worden.

Om voortgang te boeken is het dan ook noodzakelijk om gewoon met een aantal pilotstudies te beginnen. Daarin kan bottom-up geëxperimenteerd worden met verschillende (organisatie)vormen, en kan geleidelijk duidelijk worden waaraan een overkoepelend kader uiteindelijk moet voldoen. Het is daarom nodig om die pilots in te bedden in een langetermijnvisie en een toereikend begeleidings- en onderzoekskader.

Zoals met name de CO₂-pilot in de Raamvallei al laat zien, is er in de drie doorgelichte gebieden alle aanleiding en kans om in op te zetten pilots voor 'habitatbanking' van het begin af een breed uitgangspunt (kwaliteit van leefomgeving) te hanteren. In de organisatie is verder duidelijk een rol weggelegd voor een bemiddelende 'makelaarsorganisatie', annex investeringsbank (zie voorbeeld van een mogelijke opzet in figuur S.1). Die organisatie kan bijvoorbeeld bemiddelen bij het opzetten van certificeringssystemen of predicaten, contracten afsluiten met overheden voor het leveren van met certificering samenhangende voordelen (zoals voorrang bij aanbestedingen), of op kleinere schaal zorgen voor de verwezenlijken van 'zichtbare' resultaten dicht bij huis.

Figuur S.1 Een mogelijke opzet voor een breder banking systeem waarin zowel de traditionele vorm van habitatbanking als nieuwe vormen van investeren in natuur en leefomgeving ondergebracht zijn: te ontwikkelen natuur levert niet alleen natuurwaarde maar tegelijkertijd ook diensten die bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving. Afhankelijk van de behoefte kan het hoofddoel van investeringen een hogere natuurwaarde of een betere levering van een of meer diensten zijn, maar de aangelegde natuur draagt altijd in meer of mindere mate bij aan beide aspecten.

Summary

Private parties are interested in investing in the quality of the environment. But to turn this interest into actual implementation, investing needs to be made easier and an appropriate, flexible system of rewards needs to be set up. An adapted form of habitat banking can play a role in channelling part of the investments to the development of (offset) nature.

Problem and approach

There is interest from companies and individuals in investing in nature, for example from the perspective of Corporate Social Responsibility (CSR), but this interest is turned into actual implementation far too little. Significant barriers seem to be that investing in nature is often cumbersome and that benefits are unclear. The impression is that companies and individuals especially miss facilitation and clear rewards.

Habitat Banking instrument is an instrument basically designed to facilitate the (mandatory) offsets of damage to Nature: a party with an obligation to compensate can buy offset 'credits' from the habitat bank. To cover these credits, the habitat bank has suitable offset nature in stock, and by selling the credits part of this stock is designated as offset. The habitat bank uses the proceeds – after subtracting costs- to supplement its stock again. Habitat banking can perhaps - possibly in an adapted form - also play a role in making investing in nature more convenient and clearer. The habitat bank therefore in fact offers convenience and clearness for a fee.

A habitat bank can basically also be used for channelling money from other sources into nature. In this study, which was carried out at the request of the Ministry of Economic Affairs (EZ), we therefore explored if the Habitat Banking instrument can help to make investing in Nature easier.

There are various projects ongoing in the Netherlands with plans (in progress) where nature development is an integral part of the strategy to improve the quality of the environment. In some of these projects, landowners with an interest in Nature development are involved. In those situations actual realisation of nature often depends on financing. We explored the interest and options for an adapted form of habitat banking in three of those projects:

The Raam Valley

In an area development around the Lage Raam and Graafsche Raam, in the municipalities of Mill and St. Hubert, Grave and Cuijk, an exploration of new economic drivers, innovation and development options is in progress. A trial to link CO₂ compensation to Nature development is part of this.

The Maasduinen

Small private landowners inside and outside the National Park see opportunities to jointly develop additional earning power and social returns by strengthening the quality of nature on their land.

Proeftuin Veluwe (The Veluwe testing ground)

A habitat banking system that was developed by the Gemeente (De Bie and Warmenhoven, 2012) is tested here on a number of spatial interventions by the Vitens water company.

Results and conclusions

In principle, private parties appear to be interested in investing in *the quality of the environment, including nature and landscape*. The *motivation* for possible investments is the general social desire to manage the environment in a better, more sustainable way. For companies it is therefore both useful and necessary to visibly invest in sustainability.

In this respect, *private parties have a wide investment interest*, which is much more motivated by concern for the quality of the environment with nature and landscape as part of it, than by ecology or

biodiversity. Some of the mentioned things worth investing in are: recreation (facilities), improving the quality of life, agricultural areas, planting for CO₂ compensation.

Important factors determining *the willingness to invest* seem to be the effort needed and the returns on the investment. The latter may take various forms. Most often mentioned were: options for spatial development /expansion space, preferential treatment for tenders, certification and PR purposes. This may also mean that companies want to make the investment in their own region and that they want some extent of control over where their money is invested in.

There is therefore a need for an appropriate, transparent and above all flexible system of rewards and returns. The requirements of the investors can thereby vary between areas. The (overarching framework) of such a system should, however, in principle, in due time, be applicable in other regions. The options for such a system should therefore be explored both for the individual case study (customisation) as well as for the larger context (nationally recognised certificates, predicates, labels, calculation systems)). Rewards can be organised in different ways: by the government, by the industry itself, through partnerships, by local tailoring, by a 'bank' or 'broker'.

There is a need for regulations and a regulatory organisation, which must have a much broader base than a traditional offset bank, but in which such an offset bank could be included if required. Large, nationally operating parties such as Vitens need a certified and overarching national system for settling nature damage offsets, but even for those organisations aspects such as visibility and image are important. In local and regional planning processes such as in the Raam Valley and the Maasduinen, however, the returns for Nature almost completely have to be provided by means of contributions to the quality of the environment. In these processes, the challenge is therefore to solve the tension between flexible and bottom up on the one hand, and a generic system and central organisation on the other hand.

There are certainly also *opportunities to exploit the willingness of companies to invest for the development and maintenance of nature.* The CO₂ compensation scheme of the municipality of Mill en Sint Hubert is an example in which investments made in the context of sustainability are used to create high quality nature.

(Part of) the nature developed in varying area development processes can potentially contribute to the balance of a traditional offset bank. So far, the development of specific offset nature as 'balance' for habitat banking has not yet got off the ground in the Netherlands. Nature developed in the context of initiatives such as, for example, the CO₂ project in the Raam Valley is however basically suitable for building up such a balance, with, potentially, very high rewards. It would for example be possible to plan New nature in such a way that it offsets the external effect future plans could possibly have on Natura 2000 sites, and thus prevents a costly and troublesome offset obligation. In this respect however, the conclusion of Bie and Warmenhoven (2012), that the success of habitat banking depends on (legal) guarantees, applies in full.

A general conclusion is that improving the contribution of private parties to Nature conservation requires a partnership between government, citizens and businesses with the commitment of maintaining and improving the quality of the environment. What this partnership should look like, what components or aspects of it should be locally tailored and what should be the central framework is not yet distinguishable. That will gradually have to become clear by simply starting and trying.

To make progress, it is therefore necessary to just start with a couple of pilot studies. In those studies, different forms of bottom-up organisation can then be tried and developed while at the same time the requirements an overarching framework must ultimately satisfy, can gradually become clear. To make the most of this process, it is necessary to embed the pilots in a long-term vision and an adequate guidance and research scheme.

In particular the CO₂ pilot in the Raam Valley already shows that there is every reason and opportunity to start 'habitat banking' pilots within the broad basis of environmental quality. Furthermore, there is a clear organisational role for a mediating 'broker organisation' or investment

bank (see an example of a possible setup in Figure S.1). That organisation may mediate in the development of certification systems or predicates, make contracts with governments for providing certification-related benefits (such as preferential treatment for tenderers), or at a smaller scale ensure the achievement of 'visible' results close to home.

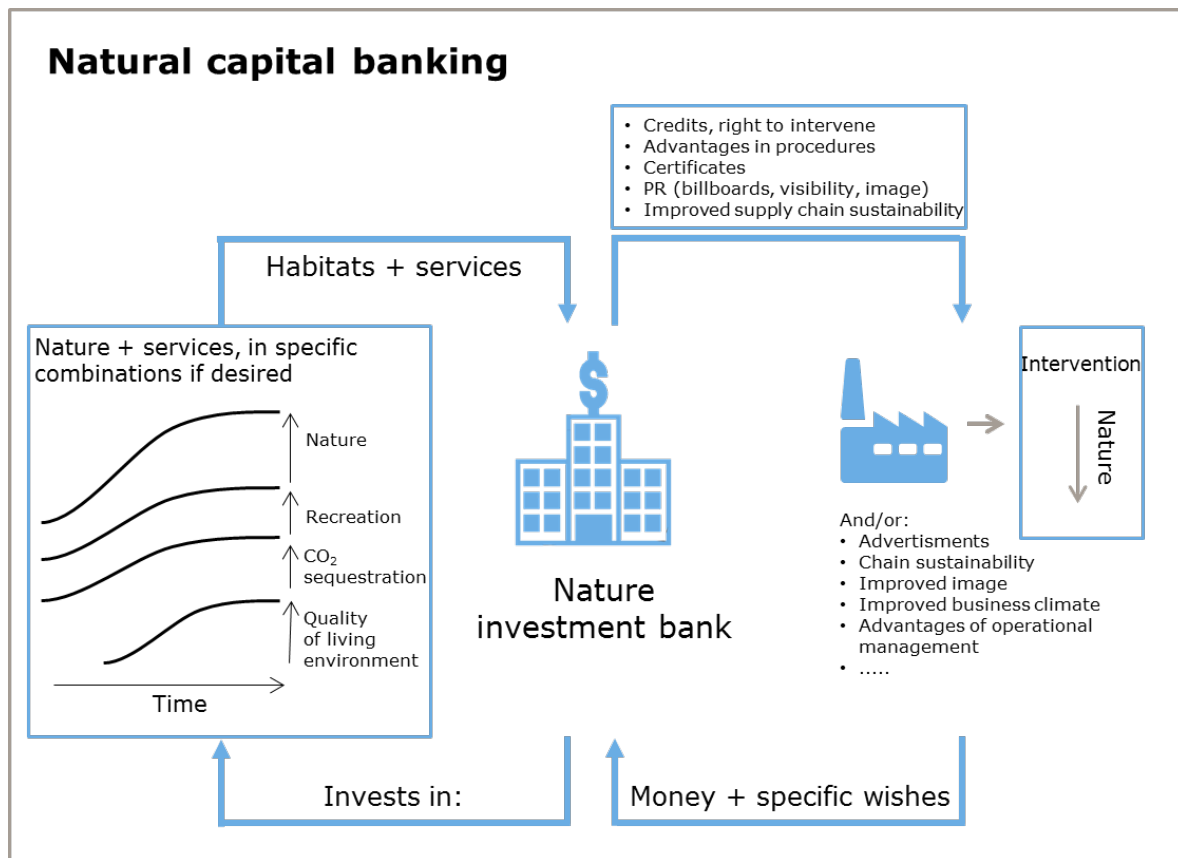

Figure S.1 A possible format for a broader banking system in which both the traditional form of habitat banking and a new form of investing in nature and environment find a place: Nature to be developed provides not only ecological value but also services that contribute to the quality of the environment. Depending on requirements, the main purpose of investments can be a higher natural value or a better delivery of one or more services, but any type of developed nature always contributes to a greater or lesser extent to both aspects.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In de uitvoering van de Rijksnatuurvisie staat centraal dat niet-rijkspartijen meer verantwoordelijkheid krijgen en nemen voor natuur. Hoewel er diverse voorbeelden zijn van bedrijven en particulieren die initiatief nemen voor natuurbeheer en -ontwikkeling, blijft het een uitdaging om dit naar een hoger peil te trekken en van marge naar meer mainstream te krijgen. Het is vooral een uitdaging om het bedrijfsleven meer bij te laten dragen aan natuur. Er is interesse bij bedrijven en particulieren om te investeren in natuur, bijvoorbeeld omdat ze hun negatieve invloed op de biodiversiteit willen compenseren (impactneutraal produceren of leven), vanuit het oogpunt van maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) waarbij het bijvoorbeeld onderdeel kan zijn van investeringen in de kwaliteit van de leefomgeving, of gewoonweg omdat ze er een businesscase in zien (zie onder andere Breman et al., 2014; Smits en Van der Heide, 2014 en het programma Natural Captains). Maar die interesse wordt niet altijd omgezet in uitvoering. Een belangrijke drempel lijkt te zijn dat investeren in natuur vaak lastig is: er is bijvoorbeeld geen geschikte grond te krijgen, de regelgeving is te ingewikkeld, het kost te veel tijd of er moet dure expertise ingehuurd worden. Daardoor kunnen de transactiekosten uiteindelijk te hoog worden. Bedrijven en particulieren lijken daarom vooral behoefte te hebben aan faciliteren en ontzorgen bij investeringen in natuur. Een tweede drempel lijkt twijfel over het rendement te zijn. Bedrijven willen voor hun investeringen ook iets terugkrijgen, maar het is voor hen vaak niet duidelijk wat er precies tegenover staat en of dit voor hen voldoende interessant is.

Om gebruik te kunnen maken van de aanwezige interesse bij bedrijven wordt er gezocht naar manieren om investeringen in natuur makkelijker en interessanter te maken. Habitatbanking is een instrument dat is ontwikkeld om de wettelijk verplichte compensatie van schade aan de natuur makkelijker te laten verlopen, maar zou wellicht ook in dit bredere verband een rol kunnen spelen.

1.2 Pilots habitatbanking

Habitatbanking is vooral bekend vanuit de ervaringen in Duitsland en de Verenigde Staten, waar het wordt toegepast ten behoeve van wettelijk verplichte natuurcompensatie. Habitatbanking biedt de concrete mogelijkheid aan een initiatiefnemer, die schade aan de natuur toebrengt, om te betalen voor de inspanningen die een andere partij (heeft) verricht om natuur te ontwikkelen en op die manier de schade te compenseren. Het is dus de bedoeling dat via de markt de gelegenheid geboden wordt om noodzakelijke compensatie vooraf te creëren ter verevening van later optredende schade. Daarmee is habitatbanking eigenlijk 'natuur op voorraad' (Nationaal Groenfonds, 2013). Op deze natuur kunnen 'rechten' worden uitgegeven, die vervolgens verkocht kunnen worden aan partijen die compensatie nodig hebben voor een project dat schade aan de natuur oplevert. In Nederland is er al veel onderzoek gedaan naar habitatbanking (zie onder andere De Bie en Warmenhoven, 2012) maar nog geen ervaring met de praktische uitvoering ervan. De Bie en Warmenhoven (2012) doen de aanbeveling ervaring met habitatbanking op te doen in een aantal pilotstudies. Dit heeft geleid tot een landelijke bijeenkomst ('Groene Tafel Habitatbanking') op 10 maart 2014 en vervolgens een Green Deal Habitatbanking met EZ, Platform Biodiversiteit, Ecosystemen en Economie (BEE), Groningen Seaports, Vitens en Cascade.

Diverse partijen, zoals het Nationaal Groenfonds, Platform (BEE) en diverse provincies, pleiten voor invoering van het instrument, bijvoorbeeld beginnend met het opdoen van ervaring in een aantal pilots. Platform BEE heeft de interesse bij het bedrijfsleven getoetst voor habitatbanking en een daarbij te hanteren natuurlandpuntensysteem. Daaruit bleek dat veel bedrijven de benadering complex, te technisch en te top-down ervaren (Platform BEE, 2015). Er zijn bedrijven die behoefte hebben aan een nationaal kader om voor (vrijwillige) compensatie een level playing field te creëren. Maar om ervaring

op te doen, is in de huidige context een andere opzet gewenst: eenvoudiger, kleinschaliger en veel meer bottom-up, zodat maatwerk geleverd kan worden dat aansluit bij de wensen van lokale investeerders, natuurleveranciers en overheden. Er is ook behoefte aan een systeem dat breder wordt ingestoken. Hierbij wordt gedacht aan een verbreding met waarden op het gebied van duurzaamheid, recreatie, landbouw, landschap, aantrekkelijk vestigingsklimaat, cultuurhistorie, enzovoort. Bovendien is de onderliggende reden voor bedrijven om te investeren in groen vaak een andere dan het compenseren van schade aan de natuur: investeren in de kwaliteit van de leefomgeving. Het gaat dan dus niet meer specifiek om compensatie van schade aan de natuur, maar eerder om investeren in natuurlijk kapitaal. Wat precies de behoeften van bedrijven zijn en wat de mogelijke rol van (een aangepast systeem van) '(habitat)banking' daarin kan zijn moet echter nog nader in beeld gebracht worden.

In dit onderzoek wordt daarom gekeken wat de mogelijkheden zijn voor de uitvoering van pilots waarbij habitatbanking wordt gekoppeld aan de hiervoor gesignaleerde behoefte aan vrijwillige investeringen in natuur en leefomgeving, en welke stappen nodig/mogelijk zijn om die pilots daadwerkelijk van start te laten gaan.

1.3 Onderzoeksvraag en doelstelling project

Er lopen diverse trajecten in Nederland waarbij er plannen (in uitvoering) zijn om de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren en daarbinnen ook natuur te realiseren. Ook zijn er grondeigenaren die grondposities hebben waar ze 'iets' mee willen. De vraag is:

- Kan er binnen zo'n traject geëxperimenteerd worden met een vorm/vormen van habitatbanking?
- En zo ja, hoe kan dit vormgegeven worden?

Daarbij zijn subvragen:

- Is er belangstelling bij private partijen om te investeren in de leefomgeving?
- Zo ja, waarin wil men investeren?
- Onder welke voorwaarden wil men investeren?
- Kan de natuur die daarmee wordt ontwikkeld in potentie saldo vormen voor habitatbanking?

De resultaten van dit onderzoek leveren een bijdrage aan het opzetten van habitatbanking pilots/het integreren van habitatbanking in bredere pilots.

1.4 Werkwijze

Er is overleg geweest met een medewerker van de Provincie Limburg en een medewerker van platform BEE. Zij hebben drie gebieden voorgesteld waar kansen gezien worden om op (korte) termijn pilots voor habitatbanking op te zetten. Ook hebben zij de onderzoekers met gesprekspartners aldaar in contact gebracht. Het gaat om de gebieden:

- *De Raamvallei*

In het gebied rondom de Lage Raam en Graafsche Raam, in de gemeenten Mill & Sint Hubert, Grave en Cuijk, is sinds enkele jaren een gebiedsontwikkeling gaande. Er wordt door een groot aantal partijen gezocht naar nieuwe economische dragers en ruimte voor innovatie en ontwikkelingen. Een proef om natuurontwikkeling te koppelen aan CO₂-compensatie maakt hier onderdeel van uit.

- *De Regio Maasduinen*

Nationaal Park De Maasduinen ligt in het noordoosten van Limburg tussen de Maas en de Duitse grens. Nationaal Park de Maasduinen was één van de pilots in het onderzoek van de Commissie Van Vollenhoven (2015). Daarin is gekeken of de gang van zaken in de monumentenwereld een inspiratiebron kan zijn voor de wereld van natuur en wordt onder andere habitatbanking als potentieel verdienmodel genoemd. Binnen en buiten het park is relatief veel grond in eigendom van

kleine particulieren. Zij zien mogelijkheden om op hun grond gezamenlijk verdienvermogen en extra maatschappelijk rendement voor versterking van de natuurkwaliteit te ontwikkelen.

- *De proeftuin Veluwe*

Vitens, de Gemeent en stichting Veluwefonds zijn een netwerksamenwerking gestart op de Veluwe. Gezamenlijk met een aantal partijen willen zij een pilot habitatbanking opzetten voor een aantal ruimtelijke ingrepen van Vitens die niet compensatieplichtig zijn. Daarbij wordt het systeem voor Habitatbanking dat de Gemeent heeft uitgewerkt (De Bie en Warmenhoven, 2012), getest.

Op basis van de in 1.3 beschreven onderzoeksvragen is een verkenning uitgevoerd naar de interesses en mogelijkheden voor habitatbanking in elk van de drie gebieden. Omdat het gebiedsproces in de Raamvallei al een paar jaar op gang was, lag de focus op dit gebied. Voor alle drie de gebieden zijn echter op hoofdlijnen stappen opgeschreven om tot een mogelijke pilot te komen.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 zetten we allereerst het begrippenkader rond habitatbanking uiteen. In hoofdstuk 3 presenteren we de resultaten van de korte verkenning naar de wensen en mogelijkheden in de pilotstudies in de drie gebieden. Vervolgens zijn er voor de drie gebieden op hoofdlijnen stappen opgeschreven om tot een mogelijke pilot te komen. Deze zijn te vinden in hoofdstuk 4 tot en met 6. In hoofdstuk 7 worden ten slotte de algemene conclusies en aanbevelingen op een rij gezet.

2 Begrippenkader

Voor een goed begrip van de verschillen tussen de gebruikelijke invulling van habitatbanking en het onderwerp van deze notitie, het organiseren van vrijwillige investeringen in natuur(ontwikkeling), is een goed begrip van wat habitatbanking, een habitatbank en zaken daaromheen inhouden, nodig.

De hierna gegeven definities komen globaal overeen met die gegeven zijn in De Bie en van Warmenhoven (2012). Ze zijn echter soms wat anders verwoord en aangevuld met informatie uit recentere bronnen, met name Rayment (2013).

2.1 Het probleem: compensatie van schade aan natuur en biodiversiteit

Compensatie

Compensatie van schade aan natuur/biodiversiteit is het herstellen van de schadelijke effecten die een activiteit of ingreep daarop heeft. Compensatie is wettelijk gezien veelal een laatste redmiddel: er kan alleen compensatie zijn als schade echt niet te vermijden is. Schade aan de biodiversiteit treedt op bij achteruitgang in kwaliteit en/of oppervlakte van natuur, of achteruitgang in de populatiegrootte van soorten. Ook de achteruitgang van diensten die de biodiversiteit aan de mens levert (ook wel: diensten van natuur-/ecosysteemdiensten, dit zijn bijvoorbeeld natuurlijke waterzuivering, bestuiving van voedselgewassen maar ook recreatie en woongenot, zie de Knegt, 2014) wordt als schade aangemerkt.

Verplichte compensatie

Compensatie van niet te vermijden schade aan beschermde natuur is meestal verplicht. In Nederland is dat het geval bij Natura 2000, natuur in het Nationaal Natuurnetwerk en bos dat onder de Boswet valt. Ook kunnen gemeenten en provincies in hun verordening hebben opgenomen dat natuur/landschap die/dat buiten de drie hiervoor genoemde categorieën valt, bij aantasting gecompenseerd moet worden of zijn er zogenaamde rood-voor-groenregelingen. Dit rekenen we allemaal onder (wettelijk of bestuurlijk) verplichte compensatie.

De gebruikelijke algemene grondslag voor compensatie is dat er minimaal sprake moet zijn van No Net Loss van ecologische waarde. Om dit te garanderen, gelden bij verplichte compensatie vaak strenge voorschriften die moeten zorgen dat de schade zowel in hoeveelheid als kwaliteit en functie gecompenseerd wordt. Het algemene principe daarbij is dat compensatie niet kan worden aangewend om regulier beleid, dat wil zeggen vastgestelde beleidsdoelen (zoals bijvoorbeeld de realisatie van de het Nationale Natuurnetwerk), al dan niet versneld te realiseren. Daarnaast gelden *meestal* de volgende regels voor compensatie:

- De compensatie wordt *tijdig* (vooraf aan de aantasting, zodat vooraf vastgesteld kan worden dat de compensatie inderdaad voldoet en er ook geen tijdelijke teruggang is) toegepast.
- De compensatie wordt *een-op-een* (in dezelfde soort(en) natuur, zodat ze functioneel hetzelfde zijn) toegepast.
- De compensatie wordt zo *nabij* mogelijk (dus dicht bij de plaats van aantasting, om er zeker van te zijn dat ook de functies in habitatnetwerken van soorten in ruimtelijke zin gecompenseerd worden) toegepast.

(Zie ook Broekmeyer et al. (2012), de EHS-spelregels van diverse provincies (bijvoorbeeld Flevoland, 2010) of Rayment (2013)). Deze algemene principes worden tegenwoordig minder stringent toegepast voor de niet-Natura 2000-gebieden. In het Besluit algemene regels ruimtelijke ordening (Barro) is opgenomen dat er meer vrijheid is bij de keuze van de locatie van compensatienatuur (deze hoeft niet langer dicht bij de ruimtelijke ingreep te liggen en mag binnen een natuurgebied liggen dat al wettelijk

beschermd is), en er is meer vrijheid bij de keuze van het type compensatienatuur dat zal worden aangelegd (deze hoeft niet langer van dezelfde soort te zijn als de natuur die wordt aangetast) (Algemene Rekenkamer, 2014). De vrijheid om te compenseren in andere natuur op een andere plaats neemt daarmee toe, maar het probleem wordt ook verschoven: het vaststellen van de correcte tegenwaarde voor een aantasting vraagt keuzes en kennis. In principe zijn deze in protocollen en instrumentarium vast te leggen, maar het ontwikkelen en toepassen van een betrouwbaar systeem vergt onderzoek, tijd en geld (getuige bijvoorbeeld de investering in het ontwikkelen van Natuurpuntensystemen (zie ook tekstkader 2.1 voor meer informatie over natuurpuntensystemen) door onder andere PBL (2014) en Groenfonds (2013)).

Vrijwillige compensatie

Compensatie van natuurschade, van bijvoorbeeld niet wettelijk beschermde natuur, kan ook vrijwillig plaatsvinden, bijvoorbeeld vanuit mvo-gedachte. In principe is het ook hierbij de bedoeling dat schade volledig gecompenseerd wordt. Vrijwillige compensatie is echter veel flexibeler dan verplichte, omdat de manier waarop resultaat behaald kan worden veel minder aan garanties en controleerbaarheid gebonden is dan bij verplichte compensatie. Regels kunnen er nog wel degelijk zijn, maar die kunnen nu veel meer in onderling overleg bepaald worden op basis van wat haalbaar en wenselijk is.

Broekmeyer et al. (2012) zien tijdigheid, dus het vooraf aanleggen van compensatienatuur (zie figuur 2.1 voor toelichting), als de sleutel tot een makkelijkere omgang met (verplichte) compensatie, omdat een voorinvestering in natuur aan de ene kant zorgt voor speelruimte en aan de andere kant het risico uitsluit dat geplande compensatie niet het gewenste resultaat heeft.¹ Door De Bie en Warmenhoven (2012) wordt het tijdigheidsprincipe om dezelfde redenen ook bij vrijwillige compensatie als belangrijk, en dus wenselijk principe gezien.

Het uitgangspunt bij het zoeken naar alternatieven om tot vrijwillige No Net Loss te komen, is in de regel dat het niet strikt noodzakelijk is om natuurschade op bijna dezelfde plek en in dezelfde soort natuur te compenseren, zolang wat er voor terugkomt maar minimaal dezelfde ecologische waarde heeft.

Implementatie

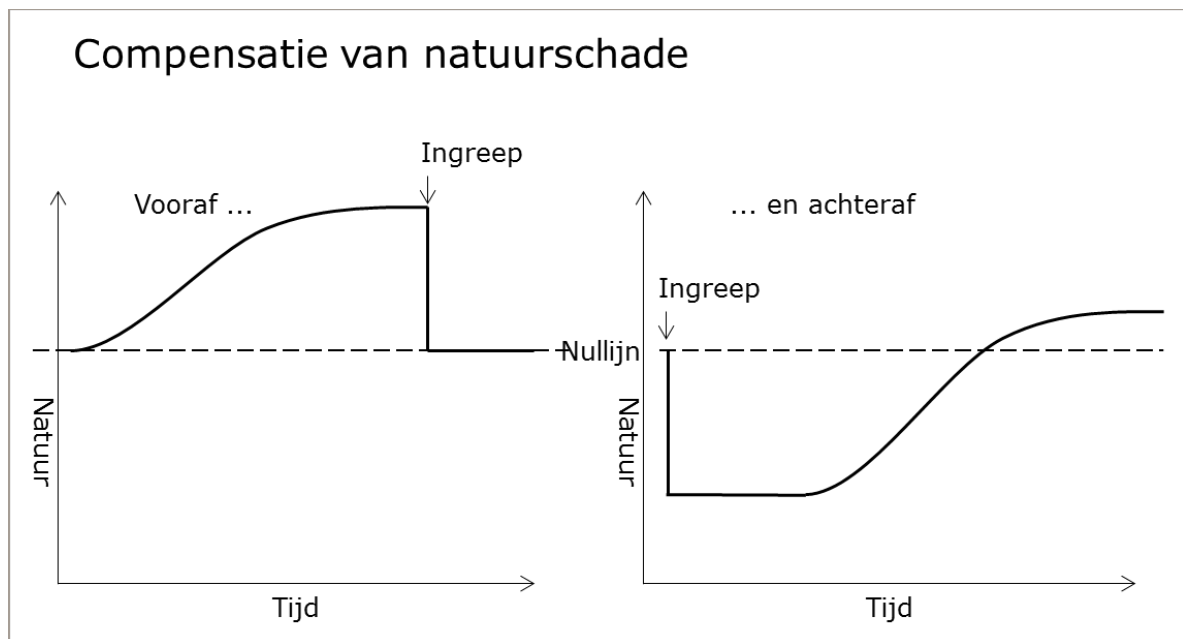
Het implementeren van natuurcompensatie met inachtneming van nabijheids- en een-op-een-criteria² bleek in de praktijk weerbarstig (zie onder meer Vader et al., 2007; de Algemene Rekenkamer, 2014; en de Zuidelijke Rekenkamer, 2014). De knelpunten die uitvoering in de weg staan, zijn eerder al uitvoerig beschreven (voor een overzicht zie onder andere Broekmeyer et al., 2011; Kalisvaart en Van Groenendaal, 2013). Beslissingen omtrent het uitvoeren van verplichte natuurcompensatie worden bepaald en ingekleurd door bestaande ecologische, economische, juridische en wetgevende kaders. Deze complexe 'omgeving' maakt dat procedures en voorwaarden onduidelijk zijn, en dat daarmee de transactiekosten hoog zijn. Er zijn compensatie-handreikingen opgesteld die initiatiefnemers moeten helpen bij de uitvoering van compensatie, maar kernpunt is dat verplichte compensatie bij het pogen te voldoen aan de nabijheids- en een-op-een-criteria, vaak struikelt op de onmogelijkheid om geschikte compensatielocaties te vinden. In het kader van verplichte compensatie die voortkomt uit nationale wetgeving (Natura 2000-compensatie valt daar dus buiten), is vanwege de hiervoor genoemde problemen gezocht naar oplossingen waarbij nabijheids- en een-op-een-beginsel losgelaten of in ieder geval minder strikt toegepast hoeven te worden (Broekmeyer et al., 2011). Deze verruiming is opgenomen in de Barro.

Het grote voordeel is dat er bij een soepeler hantering van de nabijheids- en een-op-een-principes veel makkelijker compensatienatuur vooraf ontwikkeld kan worden - voor soort en plaats kan immers veel meer gebruik gemaakt worden van zich voordoende mogelijkheden - waardoor het makkelijker wordt om aan het tijdigheidsbeginsel te voldoen. Broekmeyer et al. (2012) trekken dan ook de conclusie dat juist de speelruimte die kan ontstaan door losser hanteren van de nabijheids- en een-op-

¹ Die zekerheid kan ook financieel voordelig zijn, omdat bij achteraf compenseren een bepaalde mate van overcompensatie geeïst kan worden om het 'gat' tussen ontstaan van de schade en volledig herstel en/of het risico dat de compensatienatuur kwalitatief niet helemaal goed uitpakt te verlagen. Zie voorbeelden in Broekmeyer et al. (2011).

² Bij verplichte compensatie is dit meestal een voorwaarde, maar ook bij vrijwillige compensatie geldt vaak het streven om in dezelfde soort natuur en dichtbij te compenseren, zeker wanneer er geen omrekeningsmatiek voorhanden is.

een-principes maar strakker hanteren van het tijdigheidsprincipe, waardoor vooraf aanleggen gestimuleerd wordt, de sleutel vormt tot een makkelijker omgang met natuurcompensatie. Dit van te voren aanleggen, 'op de bank' zetten van compensatienatuur, vraagt investeringen maar opent ook de mogelijkheid tot handelen erin: habitatbanking. Zie figuur 2.1 voor de ecologische voordelen van vooraf realiseren van compensatienatuur.

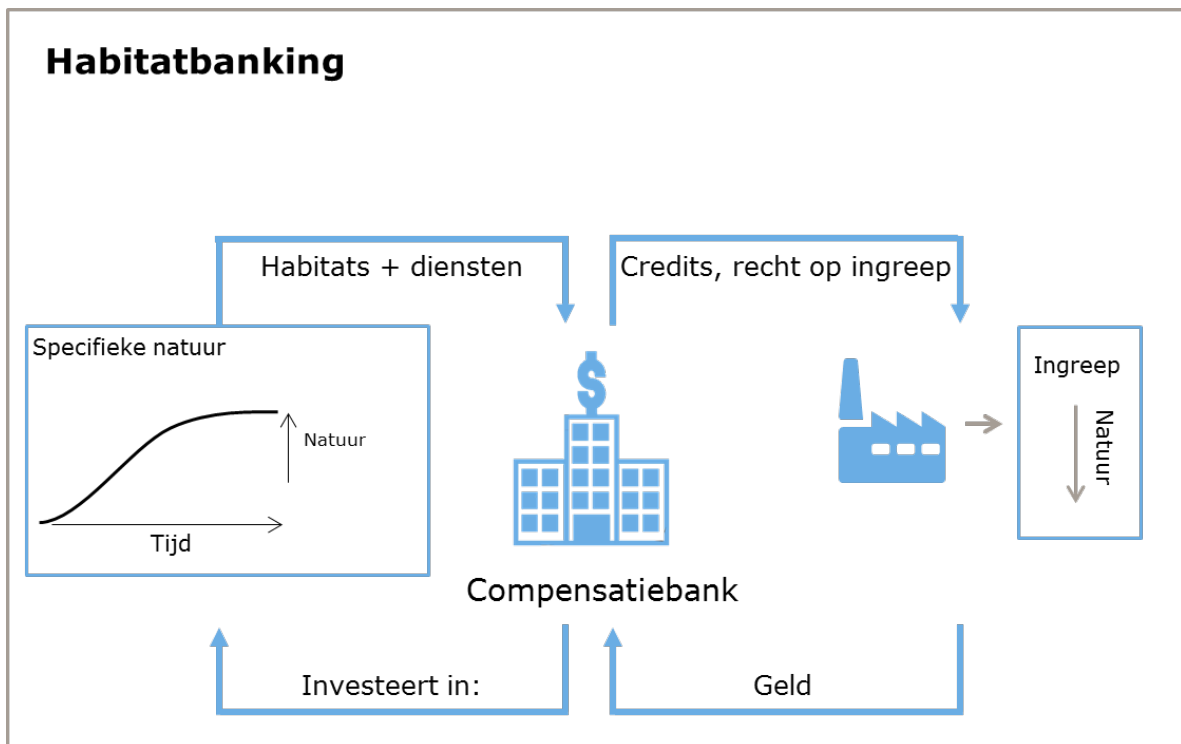
Figuur 2.1 *Verskil tussen vooraf en achteraf compenseren van natuurschade. Bij compensatie van natuurschade vooraf wordt eerst een hoeveelheid natuur van minstens gelijkwaardige kwaliteit aangelegd, die minstens zo groot is als de schade die een geplande ingreep teweegbrengt. Pas als genoeg 'saldo' aanwezig is, kan de ingreep plaatsvinden. In de tussentijd profiteert de natuur. Bij compensatie achteraf (als er geen verplichting is vooraf te compenseren, maar wat bijvoorbeeld ook gebeurt na een calamiteit) is er altijd tijdelijke schade, die dan vaak gecompenseerd moet worden door aanleg van een meer dan evenredige hoeveelheid nieuwe natuur. In de tussentijd kan evenwel moeilijk of helemaal niet meer te herstellen schade ontstaan zijn omdat bijvoorbeeld een zeldzame soort verdwijnt.*

2.2 Habitatbanking: een mogelijke bijdrage aan de oplossing

De gangbare definitie van habitatbanking is:

'het (commerciële) proces waarbij biodiversiteit-credits kunnen worden aangekocht ter compensatie van schade toegebracht aan biodiversiteit; deze credits zijn geproduceerd voorafgaand aan en zonder direct verband met de schade ter compensatie waarvan ze worden aangekocht' (De Bie en van Warmenhoven, 2012).

(Project)ontwikkelaars kunnen dan de door hun projecten ontstane schade compenseren door credits bij gevestigde compensatieprogramma's (habitatbanken) te kopen (Rayment, 2013). Deze gang van zaken wordt schematisch weergegeven in figuur 2.2.

Figuur 2.2 De gebruikelijke opzet van habitatbanking

Schade aan de natuur die voorzien wordt als gevolg van bijvoorbeeld een bedrijfsuitbreiding (ofwel: het verwachte debet) kan gecompenseerd worden door credits met een gelijke tegenwaarde bij de compensatiebank te kopen. Die credits komen van natuur die al door de bank aangekocht, of (in opdracht ervan) ontwikkeld is. De bank moet dus meestal al geruime tijd van tevoren geïnvesteerd hebben en blijven investeren om de voorraad op peil te houden. Om ook aan specifiekere vragen te kunnen voldoen kunnen de investeringen van de bank in soort, kwaliteit en plaats mede gestuurd worden door de verwachte vraag, bijvoorbeeld omdat er ergens uitbreidingsplannen zijn.

Habitatbanking betekent dan ook dat vooraf natuur wordt gecreëerd, waarop 'rechten' worden uitgegeven. Deze kunnen vervolgens verkocht worden aan partijen die compensatie nodig hebben voor een project dat schade aan de natuur oplevert. Kern van habitatbanking is dus dat de hoeveelheid en type natuur dat (van tevoren) is ontwikkeld in de zin van ecologische kwaliteit gelijkwaardig is aan de schade die moet worden gecompenseerd. Ofwel: de verhandelde credits zijn gelijk aan de te compenseren 'schuld' (debet). Wanneer het mogelijk wordt credits te verhandelen, op een manier zoals bij verhandelbare emissierechten, kan naast ecologische winst ook economische winst worden behaald (Holstege, 2012).

Een belangrijke voorwaarde om habitatbanking te laten functioneren is dat het een-op-een, en vooral het nabijheidsprincipe niet strikt wordt gehanteerd. Bij strak handhaven van die criteria wordt op voorraad zetten van de juiste natuur namelijk bijna onmogelijk, en investeren erin dus oninteressant. Dit kan alleen als afdoende gewaarborgd is dat de uiteindelijk gekozen compensatie in ecologische zin minstens gelijkwaardig is aan wat er verdwijnt. Dat vraagt enerzijds om het inbouwen van veiligheidsmarges vanwege de onzekerheid in de omrekeningsystematiek (in de praktijk wordt zo'n veiligheidsmarge vaak al ingebouwd door de te compenseren oppervlakte met een bepaalde factor te vermenigvuldigen). Er worden dan meer m² natuur aangelegd dan er worden aangetast (zie bijvoorbeeld Flevoland, 2010). En anderzijds vraagt het om een meetsystematiek om de waarde van zowel aantasting als compensatie zo nauwkeurig mogelijk te bepalen. In Duitsland wordt hiervoor gewerkt met Ökopunkte. In Nederland hebben onder andere het PBL en het Groenfonds een dergelijke systematiek ontwikkeld: Natuurpunten (zie tekstkader 2.1). Ook kan het nuttig zijn om van te voren in beeld te brengen waar goede kansen liggen voor het ontwikkelen van natuurwaarden, op basis van bijvoorbeeld aanwezigheid van abiotische en biotische factoren door middel van zogenoemde kansencarten (zie ook Kalivaart en Van Groenendaal, 2013).

Tekstkader 2.1. Natuurpunten

Met natuurpunten (zie PBL, 2009 en 2014 en Nationaal Groenfonds 2013) kan op een relatief eenvoudige manier gezocht worden naar een maatwerkoplossing. De onderzoeklast voor de initiatiefnemer wordt erdoor verlaagd, en de uitwisseling van verschillende typen natuur vergemakkelijkt. De focus van het natuurpuntenmodel ligt louter op de ecologische aspecten van natuurcompensatie, niet op maatschappelijke of financiële. Verder is belangrijk om te weten dat het puntensysteem is gebaseerd op habitats, waartoe in principe verschillende habitattypologieën kunnen worden gebruikt. Vooral nog is het idee om te werken met habitattypen op basis van vegetatiegemeenschappen.

De berekening van natuurpunten gebeurt op basis van drie factoren: (i) het oppervlak van de locatie; (ii) de ecologische kwaliteit van dit oppervlak; en (iii) een weegfactor. Een gebied krijgt een punt per hectare. Het totale aantal hectaren wordt vermenigvuldigd met de bijbehorende weegfactor die is vastgesteld. Deze weegfactor vertegenwoordigt het belang van dat habitat in (inter)nationale context. Betreft het bijvoorbeeld een habitat van internationaal belang en staat deze op de EU-lijst dan is de weegfactor 2. Is dit laatste niet het geval, en staat het habitat niet op de EU-lijst, dan is de weegfactor 1. Ander voorbeeld: goede verbondenheid met een ander gebied op meer dan een kilometer afstand levert een weegfactor 1 op, terwijl de oppervlakte van een stuk met 2 wordt vermenigvuldigd wanneer vergelijkbare natuur minder dan een kilometer in de buurt ligt. Idee hierachter is dat hoe groter de bijdrage aan het netwerk, hoe meer punten. Nog een voorbeeld: is de soortensamenstelling vrijwel compleet voor een bepaald habitatype, dan levert dat een hogere weegfactor op, net zoals een dalende trend en een slechte herstelbaarheid.

Voor de tweede factor, de ecologische kwaliteit, geldt logischerwijs dat een hogere ecologische kwaliteit van een locatie meer punten oplevert. Deze kwaliteit wordt bepaald door de actuele (op de planlocatie) of potentiële (op de compensatielocatie) soortensamenstelling van een habitat te vergelijken met de soortensamenstelling van dat habitatype wanneer dat volledig ontwikkeld is. Het gaat dus, zo schrijft het Nationaal Groenfonds, om de compleetheid van het habitat. Ook het Groenfonds heeft een puntensysteem voor natuurcompensatie en -saldering laten ontwikkelen (Groenfonds, 2013). Grontmij (SWECO) heeft op verzoek van Platform BEE de hiervoor genoemde puntensystemen getest bij zes ruimtelijke ingrepen.

Met natuurpunten ontstaat er een stukje flexibiliteit in natuurcompensatie. Het verlies aan een den hoeft niet per se met een den gecompenseerd te worden. Dat blijkt niet altijd de beste oplossing, ook niet vanuit ecologisch oogpunt. 'Flexibiliteit in locatie en aard van de compensatie geeft kansen voor het maken van - bestuurlijk en ecologisch - gewenste ontwikkelingen en combinaties', aldus het Nationaal Groenfonds. Voor nadere informatie en voorbeelden van natuurpuntenmodellen, zie Nationaal Groenfonds (2013) en PBL (2009 en 2014).

Habitatbanking is moeilijk toepasbaar voor compensatie van Natura 2000 omdat daar zodanig strikte voorwaarden omtrent soort en locatie van de compensatienatuur gelden dat het bijna onmogelijk is om de juiste natuur op de bank te hebben. Ook voor natuur uit het Nationaal Natuurnetwerk geldt dat het bij compensatie in principe om hetzelfde type natuur moet gaan, maar hier zijn meer mogelijkheden om in bepaalde gevallen daarvan af te wijken en andere natuur te ontwikkelen, zoals opgenomen in het Barro. Habitatbanking kan dan een optie zijn. Habitatbanking is zeker geschikt voor vrijwillige compensatie en verplichte compensatie zoals opgenomen in gemeentelijke verordeningen omdat daarbij minder regels voor soort en locatie gelden.

In opdracht van het Platform BEE voerde de Gemeentelijke Groenplanning in 2012 een vooronderzoek habitatbanking uit (De Bie en Warmenhoven, 2012). In deze studie worden voorstellen voor de systematiek, organisatie en uitvoering van habitatbanking in Nederland gedaan. De studie had betrekking op de vrijwillige compensatie van schade aan de biodiversiteit, en één van de adviezen was om habitatbanking te beperken tot vrijwillige compensatie van de schade aan de biodiversiteit in Nederland, ontstaan ten gevolge van activiteiten in Nederland.

2.3 De habitatbank

Met de term habitatbank kan zowel de organisatie die habitatbanking uitvoert, worden bedoeld als de voorraad natuurgrond die voor natuurcompensatie ingezet kan worden (The Environment Bank, ongedateerd).

De 'bank' in de betekenis van organisatie die habitatbanking uitvoert, regelt zowel de verkoop als de productie van credits. In de praktijk is daarbij veelal geen sprake van een fysieke 'organisatie', maar van een aantal samenhangende taken die door verschillende partijen uitgevoerd kunnen worden, al dan niet onder een centrale regie. Onder deze taken (kunnen) vallen:

- selectie, aankoop en beheer van gronden waarop compensatienatuur ontwikkeld wordt
- de expertise die hiervoor nodig is (kan ook ingekocht worden)
- onderhoud van de ter compensatie aangelegde natuur (kan ook extern betrokken worden)
- berekening van de waarde in 'credits' van zowel schades als aangelegde compensatienatuur (kan ook extern betrokken worden)
- controlefunctie op het correct regelen van compensatie via credits, binnen de door overheden gestelde regels (kan door de overheid uitgevoerd worden)
- regiefunctie: sturen van met name aankoop en ontwikkeling van gronden op een dusdanige manier dat zowel een maximaal natuureffect bereikt wordt, als bijgedragen wordt aan overkoepelende natuurdoelen (coördinatie op ruimtelijk patroon en soort natuur), maximaal meegekoppeld wordt met andere ontwikkelingen en optimaal gebruik gemaakt wordt van functiecombinaties
- kostenberekening: vaststellen van de prijs van credits (zie tekstkader 2.2)
- juridische afhandeling (opstellen van contracten).

De 'bank' in de betekenis van (natuur)kapitaal is in feite het vermogen van de hiervoor beschreven bank. Omdat tegenover biodiversiteits-'credits' daadwerkelijk natuur moet staan, bestaat dit 'vermogen' dus in ieder geval uit al ontwikkelde natuur en in ontwikkeling zijnde natuur. Daarnaast kunnen grond die aangekocht is en in ontwikkeling genomen kan worden en geldt dat nog 'omgezet' moet worden in grond of natuur als onderdelen van het vermogen beschouwd worden.

De Bie en Van Wamenhoven (2012) maken onderscheid tussen a) de eigenlijke habitatbank, waaronder de eigenlijke handel in credits en de vaststelling van de waarde in credits van aantastingen en compensatienatuur vallen, b) een aparte accrediterende organisatie en c) een centraal orgaan voor regelgeving en toezicht. Voor wat betreft dit laatste orgaan wordt de volgende aanbeveling gedaan: 'Richt een breed samengesteld Centraal Orgaan Habitatbanking op dat in de hoedanigheid van de autoriteit voor de habitatbanking in Nederland de regels vaststelt voor de vrijwillige compensatie van verlies van biodiversiteit en de handel in biodiversiteitscredits; dit orgaan maakt de regels, stelt protocollen op en ziet toe op het functioneren van het systeem'. De componenten van en taken in een habitatbankingsysteem die De Bie en Warmenhoven (2012) onderscheiden komen globaal overeen met die uit Conway et al. (2013).

In wat voor natuur de bank investeert, hangt onder andere af van de verwachte vraag en het aanbod. Maar ook van de regels, bijvoorbeeld voor het bepalen van de grootte van de schade in credits en welke natuur als 'credit' voor compensatie mag meetellen en welke niet. Overheden kunnen bijvoorbeeld grenzen stellen aan wat met wat gecompenseerd mag worden (zie voorbeelden in Rayment 2013, ook de Bie en Warmenhoven (2012) achten het vastleggen van principes of regels om een licence to trash te voorkomen en enige regie betreffende plaats en soort van ter compensatie aan te leggen natuur wenselijk). De regels kunnen daarbij in principe per gemeente/provincie verschillen, en in verband daarmee kan het nodig of gewenst zijn om lokaal maatwerk te leveren.

Tekstkader 2.2. Kosten van compensatiecredits

Een belangrijk en vaak onderbelicht punt bij compensatie via verhandelbare credits is dat in die credits verschillende kosten (dienen te) zijn opgenomen. De waarde van de te compenseren natuur, uitgedrukt in bijvoorbeeld natuurpunten, geeft daarvoor slechts een uitgangspunt: er moet nog berekend worden wat het werkelijk aanleggen en beheren van natuur met eenzelfde natuurwaarde kost, en ook aan expertise en verhandelen zijn kosten verbonden. Rayment (2013) geeft een overzicht van de verschillende kostenposten en bieden daarmee ook een inkijkje in wat er rond het organiseren van habitatbanking zoal komt kijken:

- *kosten van habitatmanagement*
De kosten verbonden aan het ontwikkelen, herstellen en langdurig beheer van natuur.
- *Grondkosten*
De kosten voor de aankoop van of beheersovereenkomst voor de grond waarop de compensatienatuur ontwikkeld moet worden
- *financieringskosten*
De kosten voor de financiering en verzekering van de compensatieactiviteiten. Voor habitatbankingprogramma's waarbij een investering vooraf nodig is die pas na een aantal jaren gaandeweg gaat renderen, kan deze post aanzienlijk zijn. Ook aan financiële garanties of verzekering tegen het mislukken van de compensatie kunnen aanzienlijke kosten verbonden zijn.
- *management- en transactiekosten*
Kosten die de (project)ontwikkelaar moet maken om aan de compensatievoorwaarden te (kunnen) voldoen, die de leverancier moet maken voor het managen van de bank en de compensatie, en transactiekosten van leveranciers en makelaars. Hieronder vallen de tijd, honoraria en onkosten die verbonden zijn aan aanvragen, projectmanagement, planning, certificering, administratie, monitoring en verslaglegging. In deze post zitten dus bijvoorbeeld ook de kosten die aan het berekenen van de 'credit'-waarden verbonden zijn.
- *administratieve kosten*
De kosten die gemaakt worden door overheden in verband met de administratie en regulering rond compensatie, die al dan niet (gedeeltelijk) aan de (project)ontwikkelaars en leveranciers doorberekend worden. Hieronder kunnen bijvoorbeeld de kosten voor verwerking van aanvragen, adviezen over vereisten, veldbezoeken, wetenschappelijke beoordelingen, verlenen van vergunningen, klachtenprocedures, inventarisaties en archivering, controle en handhaving, monitoring en evaluaties vallen.

Hoe meer zaken/taken door een makelaar of bank uitgevoerd worden, hoe hoger de kosten. Kosten die overheden maken worden echter niet altijd doorberekend in de prijs van credits, bijvoorbeeld omdat ze gemaakt worden in het kader van een algemeen belang. In dit overzicht is bijvoorbeeld geen rekening gehouden met de kosten die verbonden zijn aan het deel van de regiefunctie dat voor overheden bijzonder interessant is, en wat ze daardoor voor hun rekening zouden kunnen nemen: het sturen op spin-off, combinaties met andere activiteiten en een maximale bijdrage aan (overheids)natuurdoelen.

3 Wensen en mogelijkheden in de pilotgebieden

Er zijn drie gebieden uitgekozen die kansrijk zijn voor het op opzetten van een pilot waarin habitatbanking een rol kan spelen: de Raamvallei in Noord-Brabant, regio Maasduinen in Noord-Limburg en de Veluwe.

In deze korte studie is getracht de situatie in die gebieden zo goed mogelijk in beeld te brengen: wat zijn de doelen in de lopende (gebieds)ontwikkelingen? Wie zijn betrokken? Is er (al) een gebiedsorganisatie? Wie zijn potentiële aanbieders van natuur (credits) en wie zijn potentiële afnemers van natuur (debets) of erdoor geleverde of eraan gerelateerde diensten? Wat zijn hun ambities en wensen? Waar liggen mogelijkheden en kansen om aanbod van natuur en investeringen aan elkaar te knopen? Enzovoort. Om deze vragen te beantwoorden is er in de drie gebieden met een aantal gesprekspartners gesproken. Op basis van deze gesprekken is een overzicht gemaakt van de wensen voor en mogelijkheden van habitatbanking en is een aantal stappen op hoofdlijnen beschreven voor de ontwikkeling van een pilot geschreven. Zie hoofdstuk 4, 5 en 6 voor deze stappen.

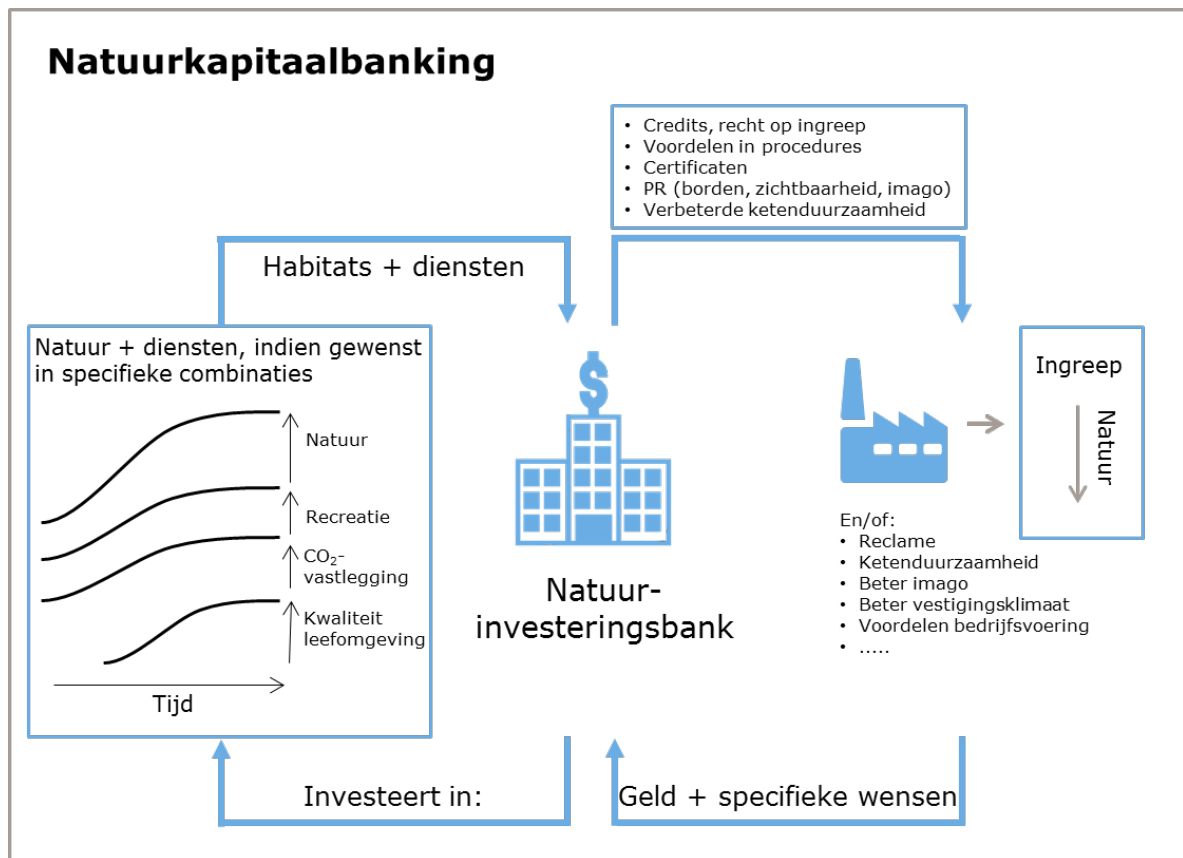
3.1 De noodzaak van een bredere insteek voor 'banking'

Vooraf uit de eerste verkenningen van de wensen van investeerders in de Raamvallei wordt duidelijk dat er belangstelling is voor investeringen in zaken als duurzaamheid en kwaliteit van de leefomgeving, met bijvoorbeeld gezondheid, recreatie en bevordering van toerisme als duidelijke gewenste resultaten. Er is behoefte aan een makelaarsrol en/of bank, en er worden mogelijkheden gezien om via zo'n organisatie in natuur te investeren. Gewenste tegenprestaties voor investeringen kunnen daarbij zeer verschillende vormen aannemen. Ze variëren. Het kan gaan om zeer directe koppelingen tussen (zichtbaar maken van) investeringen in groen dichtbij. Deze kunnen bijvoorbeeld via een 'bank' worden gerealiseerd en leveren rendement voor de investeerder op via verbetering van leef- of vestigingsklimaat of ketenduurzaamheid. Maar het kan ook gaan om bijvoorbeeld gewoon 'aanschaffen' van een certificaat of predicaat.

Vanuit de betrokken overheden is de insteek van de op te zetten pilots voor 'banking' nog steeds de ontwikkeling van natuur. Gezien vanuit de wensen van de beoogde investeerders zal gedeeltelijk echter natuur aangelegd moeten worden die een heel ander oogmerk heeft dan puur biodiversiteit. Het gaat hen bijvoorbeeld om recreatienatuur, belevingsnatuur, groen ter verfraaiing van de woonomgeving, bomen die CO₂ opnemen. Aan de andere kant kunnen diezelfde overheden, door bijvoorbeeld certificering te koppelen aan investeringen in door hen gekozen doelen ook kapitaal genereren voor hoogwaardige natuur (als een van de gekozen doelen). Certificering kan bijvoorbeeld aantrekkelijk gemaakt worden via het bieden van voordelen aan gecertificeerde bedrijven bij aanbestedingen. De aangelegde natuur zou dan eventueel weer als compensatienatuur, en dus als basis voor natuurcredits die uitgegeven kunnen worden door de habitatbank kunnen dienen.

De motor voor eventuele investering is hier een heel algemene maatschappelijke wens om beter, duurzamer met de leefomgeving om te gaan. Bedrijven willen daar zichtbaar aandacht voor hebben. Maar een investering in de leefomgeving moet voor hen wel realiseerbaar/haalbaar (in financieel, bestuurlijk, enzovoort opzicht) zijn en een duidelijk rendement krijgen. Uiteindelijk vraagt dit waarschijnlijk om een samenwerkingsverband tussen overheid, burgers en bedrijven met behoud en verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving als inzet. Zoals met name de CO₂-pilot in de Raamvallei (zie Hoofdstuk 4) al laat zien, is er ook in de op te zetten pilots voor 'habitatbanking' in de drie doorgelichte gebieden alle aanleiding en kans om van het begin af een breed uitgangspunt (kwaliteit van leefomgeving) te hanteren. Daarin is duidelijk een rol weggelegd voor een bemiddelende 'makelaarsorganisatie' annex investeringsbank voor bijvoorbeeld het opzetten van certificeringssystemen of predicaten. Die organisatie kan bijvoorbeeld contracten afsluiten met overheden voor het leveren van met certificering samenhangende voordelen (zoals voorrang bij

aanbestedingen), maar kan ook voor bemiddeling bij het verwezenlijken van zichtbare voordelen zorgen, tegenprestaties dicht bij huis, enzovoort. Dit bredere kader is veel meer Natuurkapitaalbankieren met een Natuurinvesteringsbank als middelpunt³ dan Habitatbanking (zie figuur 3.1 voor een schets van een dergelijke opzet).

Figuur 3.1 Een breder systeem waarin zowel de traditionele vorm van habitatbanking als nieuwe vormen van investeren in natuur en leefomgeving ondergebracht zijn: te ontwikkelen natuur levert niet alleen natuurwaarde maar tegelijkertijd ook diensten. Afhankelijk van de behoefte kan het hoofddoel van investeringen - natuurwaarde of een of meerdere diensten - verschillen. Zie voor verder uitleg de tekst hieronder.

Verschillen, voordelen en nadelen ten opzichte van het 'klassieke' habitatbanking

- De bank is niet meer alleen een compensatiebank (i.e. geen bank meer die alleen investeert met compensatie als oogmerk), maar een veel bredere investeringsbank die ook kan investeren in natuur die echt extra is (dat maakt in principe echte natuurwinst mogelijk).
- Die 'winst', de extra natuur die na verloop van tijd ontstaat, geeft ook de mogelijkheid om het traditionele bankieren van natuurschade vlot te trekken. Een van de problemen bij het opzetten van een 'compensatiebank' is de benodigde voorfinanciering voor het opbouwen van een voorraad compensatienatuur. Die voorfinanciering vindt hier in feite vanzelf plaats.
- Er kan tegemoet worden gekomen aan de wens van bedrijven om zichtbaar en renderend, maar ook simpel en zonder er zelf naar om te kijken, in de leefomgeving te investeren. Dat kan bijvoorbeeld gedaan worden via het verlenen van een predicaat of via certificering met eraan gekoppelde aanbestedingsvoordelen, in ruil voor een financiële investering. Er is in dat geval geen directe koppeling tussen die investering in geld en het uiteindelijke resultaat in natuur. De beslissing om het geïnvesteerde geld in te zetten in natuur, waar en in welke soort, ligt dan immers bij de bank. Er

³ De vraag is dus wel in hoeverre de term habitatbanking hier nog gebruikt kan worden. Er wordt immers niet strikt meer met habitats gebankierd, maar veel meer met natuur, groen en de erdoor geleverde of aan verbonden diensten. Waarschijnlijk moet gezocht worden naar een andere aanduiding voor deze ruimere opzet, waarbij de term habitatbank voor een strikte compensatiebank gereserveerd blijft. Die discussie valt buiten echter het kader van de huidige studie.

kan op deze manier geld beschikbaar komen voor zowel langdurig onderhoud als voor de ontwikkeling van hoogwaardige natuur, waarbij bijvoorbeeld zelfs op een verwachte specifieke compensatieplicht geanticipeerd zou kunnen worden.

- Het *kan* echter indien gewenst ook precies omgekeerd: specifieke wensen van investeerders over plaats, soort en functie van natuur (bijvoorbeeld in de buurt van de investeerder, ter verhoging van leefgenot of bevordering van recreatie) kunnen zo veel mogelijk gehonoreerd worden, waarbij de bank het verkennen van de mogelijkheden en het regelwerk voor zijn rekening neemt.
- Algemeen nadeel is dat voor het leveren van de gewenste tegenprestaties een veel zwaardere regiefunctie vereist wordt, wat meer eisen aan de bank als organisatie stelt en kostenverhogend werkt.

3.2 Mogelijkheden en kansen

1. *Gebruikmaken van geschrapte EHS (nu Natuurnetwerk Nederland)*

Door de herijking van de EHS (nu Natuurnetwerk Nederland) zijn er op dit moment uitgelezen investeringskansen in natuur (Broekmeyer et al., 2012). Voor de geschrapte delen is bijvoorbeeld voor wat betreft eigendom, gebruiksregelingen en mogelijkheden voor natuur immers al het nodige voorwerk gedaan, en veel provincies zijn op zoek naar mogelijkheden om de oorspronkelijke EHS en robuuste verbindingen alsnog uit te voeren. In feite ligt hier in de vorm van geschrapte delen van de EHS al het begin van een traditionele habitatbank (Broekmeyer et al., 2012). De Provincie Noord-Brabant biedt in haar ruimtelijke verordening bijvoorbeeld mogelijkheden om compensatie, ook verplichte, plaats te laten vinden in de niet gerealiseerde delen van de ecologische hoofdstructuur en ecologische verbindingzones. De provincie heeft via haar grondeigendommen in de oorspronkelijk geplande EHS een potentiële habitatbank in handen en wil ook kijken naar de mogelijkheden om deze op te zetten. Overigens schuilt hierin wel het gevaar van te sterk sturen op overheidsdoelen: investeren in dit soort natuur is niet per se iets waar bedrijven warm voor lopen.

2. *Ontwikkelingsfondsen, verdubbelers enzovoort*

Eigenaren van natuurgronden kunnen al gebruik maken van diverse fondsen en subsidies. Kleine eigenaren doen dit vaak nog niet omdat het soms ingewikkeld is, veel administratie kost en men soms ook te klein is om alleen een aanvraag te doen. Een voorbeeld van een subsidie is het subsidiestelsel Natuur- en landschapsbeheer (SNL) via de provincie. Provincies hebben vaak ook nog andere subsidieregelingen/groenloketten voor natuur. Ook Interreg en de Regeling Groen projecten (RVO) bieden kansen. Vaak hanteren gemeenten en provincies zogenaamde verdubbelers. Als er een investering is gevonden, willen zij de investering verdubbelen. Op deze manier kan er met subsidie een natuurvoorraad worden aangelegd die eventueel later als habitatbank/natuurinvesteringsbank kan worden ingezet.

3. *Inzetten op diensten van natuur en vermaatschappelijking natuur*

Van natuur kan op een positieve manier gebruik gemaakt worden in gebiedsplannen door de nadruk te leggen op het feit dat natuur voor mensen een belangrijke hulpbron is en (mede daardoor) ook in economische zin iets oplevert. Het Interreg project GIFT-T! (Coninx en Steingröver, 2015) heeft bijvoorbeeld laten zien dat diensten van groene infrastructuur een positieve bijdrage kunnen leveren in de ontwikkeling van businessplannen. En ook in het project Groene cirkels (www.groenecirkels.nl, 2016), spelen diensten van natuur een grote rol.

In de praktijk van gebiedsontwikkelingen speelt het belang van diensten van natuur tegenwoordig doorgaans al een rol via zaken als woongenot, recreatie, vestigingsklimaat en duurzame agrarische bedrijfsvoering. Gesprekken met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven in de Raamvallei laten zien dat ook daar aan deze diensten veel waarde wordt gehecht, wat ze kansrijk maakt om te gebruiken bij het aantrekken van investeringen.

Voor provincies en gemeenten is het - uiteraard - aantrekkelijk om burgers en bedrijven te betrekken bij (de financiering van) natuur die bijdraagt aan de overheidsdoelen. Met name het alsnog uitvoeren van geschrapte delen van het Natuurnetwerk Nederland is laaghangend fruit.

Bedrijven hebben echter vaak de behoefte om te investeren in natuur die veel directer en zichtbaarder voordelen oplevert, bijvoorbeeld groen op bedrijventerreinen en de directe leefomgeving. Dit sluit misschien minder goed aan bij de huidige biodiversiteitsdoelen, maar prima bij doelen die in de nabije toekomst op basis van Europese strategieën te verwachten vallen. In het in de Biodiversiteitsstrategie 2020 uiteengezette beleid wordt namelijk nadrukkelijk gesteld dat aanvullende maatregelen, met name gericht op het gebied buiten en tussen Natura 2000-gebieden, nodig zijn om biodiversiteitsverlies te stoppen en de duurzame levering van ecosysteemdiensten te garanderen. Naast de verdere implementatie van het Natura 2000-stelsel zijn daarom doelen voor herstel van ecosystemen en hun diensten geformuleerd, die via toekomstige rapportageverplichtingen ook in de nationale doelen van de lidstaten hun weerslag zullen krijgen. Het voornaamste instrument voor de verwezenlijking van biodiversiteitsdoelen buiten Natura 2000 is de Groene Infrastructuurstrategie. Investerings in natuur in de directe leefomgeving dragen zowel bij aan de Groene Infrastructuur als aan het herstel van ecosysteemdiensten. Vooral wanneer inspanningen op dit gebied van het begin af aan zowel ruimtelijk en inhoudelijk gecoördineerd worden op optimalisatie van zowel de levering van diensten als de ecologische bijdrage leveren ze een unieke kans om tegelijkertijd bijdragen aan bedrijfsdoelen, de kwaliteit van de leefomgeving, te verwachten toekomstige beleidsdoelen en, via hun waarde als verbinding, ook nog aan Natura 2000 doelen te realiseren.

4. *Leren in bottom-up gebiedsontwikkelingen*

Dat de realisatie van natuurdoelen prima - en soms veel beter- als onderdeel van integrale gebiedsontwikkeling kan plaatsvinden is al langer bekend (zie onder andere Bugter et al., 2012). Deze processen stellen echter heel andere eisen aan de ontwikkeling van systemen dan de grootschalige top-down processen waarin bij de ontwikkeling van habitatbankingsystemen tot nu toe voornamelijk gedacht is. Gebiedsprocessen zijn gebaseerd op vertrouwen en consensus en vaak veel stroperiger en langduriger dan met name overheidspartners zouden willen (Bugter et al., 2012 en 2015). Ze zijn daardoor ook kwetsbaar en bijvoorbeeld makkelijk te verstoren door ongeduld of een verkeerde benadering. Ervaring opdoen met aanpak en werkwijzen is daarom voor de verdere ontwikkeling naar een consistent maar flexibel systeem en de toepassing daarvan in andere gebieden belangrijk. De op te zetten pilots bieden daarom een unieke kans om ook op procesgebied ervaring op te doen met het opzetten van een bemiddelingsorganisatie.

4 Verborgen Raamvallei

4.1 Inleiding

In het gebied rondom de Lage Raam en Graafsche Raam, in de gemeenten Mill & Sint Hubert, Grave en Cuijk, is sinds enkele jaren een gebiedsontwikkeling gaande. Er wordt door een groot aantal partijen gezocht naar nieuwe economische dragers en ruimte voor innovatie en ontwikkelingen. Dit wordt ook wel de ontwikkeling van de Verborgen Raamvallei genoemd. Een groot aantal spelers heeft zich door middel van een intentieverklaring (getekend in 2013) en een samenwerkingsovereenkomst (getekend in januari 2016) gecommitteerd aan deze ontwikkeling. Natuur en landschap spelen hierin een belangrijke rol, bijvoorbeeld via aanplant in het kader van CO₂-compensatie. Omdat er hier al een actieve gebiedsontwikkeling is met een diversiteit aan spelers, waarin natuurontwikkeling expliciet een rol speelt en er specifiek wordt gezocht naar financieringsmogelijkheden, is dit een uitgelezen case om te kijken of een vorm van habitatbanking hier een (aanvullende) rol kan spelen en of de ontwikkelingen mogelijkheden bieden voor habitatbanking. Er is gesproken met de Industriële Kring Land van Cuijk en Noord-Limburg (met de voorzitters van de afdelingen Mill, Cuijk en Grave), met de wethouder en een beleidsmedewerker van gemeente Mill en Sint Hubert, en met de provinciale contactpersoon van het Groenontwikkelfonds (zie bijlage 1 voor de namen van de contactpersonen).

4.2 Algemene beschrijving case en situatie

Het gebiedsproces

Het hiervoor al genoemde gebiedsproces vindt mede zijn oorsprong in een waterbergingsopgave vanuit het Waterschap Aa en Maas, de behoefte om het watersysteem te verbeteren en de ambities van de gemeente Mill en Sint Hubert. Vanuit de opgave van het waterschap Aa en Maas gaat het om herstel van de sponswerking, het nemen van maatregelen ter beperking van verdrogingsverschijnselen, het inrichten van waterbergingslocaties en het uitvoeren van beekherstel. Dit raakt aan diverse andere opgaven en ambities in het gebied, zoals recreatie, cultuurhistorie, natuur, landschap en landbouw. Zo ligt er bij de provincie bijvoorbeeld een opgave van circa 265 ha in te richten natuur voor het Natuurnetwerk Brabant (de voormalige Ecologische Hoofdstructuur) in het gebied. De gemeente Mill en Sint Hubert geeft in haar Structuurvisie *In Duurzaam Perspectief* (DLA+ en Croonen Adviseurs, 2011) haar koers en ambities aan op het gebied van alle relevante sociaal-maatschappelijke en ruimtelijke thema's, zoals bevolking, wonen, voorzieningen, onderwijs, landbouw, economie, recreatie & toerisme en natuur en landschap. Daarnaast neemt de behoefte toe om integraal en samen met de 4 O's (overheid, ondernemers, omgeving en onderwijs) doelen en ambities te realiseren. Veel van deze opgaven brengen ook kansen met zich mee voor diverse partijen en bieden mogelijkheden voor synergie. Daarom is in 2013 het gebiedsproces 'De Verborgen Raamvallei' gestart. Ook goede ervaringen in eerdere gebiedsprocessen in de regio hier deden hiertoe besluiten. Een groot aantal partijen, verenigd in de 4 O's, is betrokken bij het gebiedsproces. Daarbij gaat het onder andere om:

- gemeenten: Mill en Sint Hubert, Grave en Cuijk
- Waterschap Aa en Maas
- Provincie Noord-Brabant
- ondernemers: onder andere agrarische ondernemers (grondgebonden landbouw, vooral melkveehouderij, maar ook akkerbouw, intensieve veeteelt, kwekers, telers (boomteelt), hoveniers, recreatieondernemers/vrijtijdsector, industrie, enzovoort
- landgoedeigenaren
- terreinbeherende organisaties: onder andere Brabants Landschap, NM, SBB
- belangenorganisaties: onder andere ZLTO, ANV, Regionaal Bureau voor Toerisme
- Milieuvereniging Land van Cuijk
- HAS Den Bosch.

Al deze partijen hebben eigen ideeën, doelen en ambities. Vooraf aan het gebiedsproces zijn deze grotendeels in kaart gebracht. Deze staan beschreven in de publicatie *De verborgen Raamvallei, Een schat aan perspectief* (DLG et al., 2013). Daarbij gaat het, naast de al genoemde realisatie van het Natuurnetwerk Brabant en de wateropgaven, onder andere om versterking van cultuurhistorische waarden, landbouwkundige structuurverbetering, creëren van recreatiemogelijkheden, landschapsversterking, aantrekkelijker maken van het woon-, werk- en leefklimaat, landgoedontwikkeling en duurzaamheid en innovatie. Veel ambities en ideeën zijn te combineren en kunnen elkaar versterken. Streven binnen het gebiedsproces is om iedereen mede-eigenaar (mentaal eigenaarschap) te maken van de ontwikkelingen. In het gebiedsproces zijn vier ontwikkelperspectieven benoemd waar de ambities in terugkomen:

1. *Robuuste landbouw in een ondernemende EHS*
Dit perspectief is vooral gericht op de realisatie van het Nationaal Natuurnetwerk en landbouwkundig structuurversterking en -innovatie.
2. *De Verborgene onthaasting met Erbij zijn is meemaken*
Dit perspectief is vooral gericht op de ontwikkeling van recreatie en toerisme.
3. *CO₂-footprint: duurzaam en klimaatbestendig*
Dit perspectief is vooral gericht op de verduurzaming van het bedrijfsleven en het ontwikkelen van een verdienmodel in de vorm van het creëren van de mogelijkheid om CO₂-uitstoot te compenseren door natuur- en landschapsontwikkeling in de Raamvallei.
4. *Het Verscholen Verleden*
Dit perspectief is gericht op de doorontwikkeling van cultuurhistorie in het gebied, onder andere op de aanwezige landgoederen.

Binnen al deze pijlers speelt de aanwezige natuur (in de brede zin van het woord: groen, landschap, landschapselementen, biodiversiteit, enzovoort) een belangrijke rol en kan natuurontwikkeling een bijdrage leveren aan de realisatie van de ambities. Dit geldt vanzelfsprekend voor het eerste en derde ontwikkelperspectief, maar zeer zeker ook voor de andere twee. Natuur draagt immers bij aan behouden en vergroten van de aantrekkelijkheid van het gebied, wat zich vertaalt in een aantrekkelijk woon-, werk- en leefklimaat en mogelijkheden voor recreatie en toerisme.

Hoewel de kansen in het gebiedsproces overduidelijk zijn, is de investeringsopgave dat ook. Er wordt daarbij ingezet op het koppelen van publieke en private middelen.

CO₂-compensatie initiatief gemeente Mill en Sint Hubert

In de gemeente Mill en Sint Hubert is een CO₂-compensatie-initiatief gestart. Achtergrond hierbij is dat de intentie is uitgesproken dat bij aanbestedingen bedrijven in toenemende mate worden gevraagd wat zij doen aan CO₂-reductie en/of compensatie. Aantoonbare CO₂-reductie of compensatie moet een certificaat opleveren waarmee men mee kan doen aan bepaalde aanbestedingen (bijvoorbeeld via de CO₂-prestatieladder of vertaald in EMVI⁴-criteria). Dat levert dus aanbestedingsvoordeel op.⁵

In de huidige praktijk wordt CO₂-compensatie vaak in het buitenland gerealiseerd. Er zijn echter ook mogelijkheden voor CO₂-compensatie in Nederland en wel de eigen regio. Dit is echter vaak veel duurder en complexer. Dit komt onder andere doordat grond en plantmateriaal in Nederland relatief duur zijn en procedures ingewikkeld. Maar compensatie in de regio biedt ook veel voordelen, bijvoorbeeld op gebied van leefbaarheid (klanten, medewerkers en andere betrokkenen kunnen de compensatie beleven), het gebied wordt er aantrekkelijker van (wat ook weer goed is voor een diversiteit aan ondernemers, zoals recreatieondernemers, maar het is ook goed voor het vestigingsklimaat van werknemers en bedrijven) en het draagt bij aan biodiversiteit.

De gemeenten Mill en Sint Hubert, Grave en Cuijk willen het voor bedrijven (en particulieren) mogelijk maken om CO₂ in de eigen regio te compenseren en willen hiervoor een gecertificeerd systeem ontwikkelen. Daarbij wordt ook gekeken hoe het compenseren in de eigen regio aantrekkelijker (goedkoper en makkelijker) kan worden gemaakt. Mogelijkheden hiervoor zijn bijvoorbeeld via het

⁴ Economische Meest Voordelige Inschrijving

⁵ Een aanbesteder kan een bedrijf dat op een bepaalde trede van de CO₂-prestatieladder opereert een voordeel in de EMVI-criteria geven. Dit wordt dikwijls in de keten doorgezet naar onderaannemers

oogsten van een deel van de compensatienatuur voor bio-energie, of extensief of tijdelijk economisch gebruik van percelen die worden ontwikkeld tot natuur. Het combineren van deze mogelijkheden kan helpen om het gat tussen de kosten van CO₂-compensatie in de Raamvallei en in het buitenland te dichten.

Om het vliegwiel in beweging te zetten, heeft de gemeente Mill en Sint Hubert grond verworven/geruild om de CO₂-uitstoot van haar gemeentehuis (referentiejaar 2014) te compenseren. Het gaat om een perceel van 4,5 ha langs de rivier De Raam. Het grootste deel wordt onderdeel van het Natuurnetwerk Brabant. De rest wordt recreatienatuur. Hiervoor werd op 28 januari 2016 symbolisch een eerste boom gezet door de betrokken partijen (Het Waterschap, ZLTO, Brabants Landschap, Ebben Boomkwekerij en gemeente Mill en Sint Hubert). Omdat ook voor de gemeente hier behoorlijke kosten aan zijn verbonden, is de gemeente ook op zoek gegaan naar mogelijkheden om de compensatiekosten te verlagen. Dit doet de gemeente onder andere door:

- *Groenontwikkelfonds Brabant*

De Provincie Noord-Brabant heeft samen met haar manifestpartners een fonds (Groenontwikkelfonds Brabant) opgezet. Dit fonds kan een subsidie verlenen voor de waardedaling van de grond in geval van natuurontwikkeling (functieverandering) of bij grondverwerving, beide ten behoeve van de ontwikkeling van Natuurnetwerk Brabant. Ook zijn er mogelijkheden voor subsidie op de inrichting van het gebied. Eis is wel dat de inrichting binnen drie jaar is gerealiseerd. De gemeente wendt dit geld aan voor de grondverwerving en waardedaling van de grond.

- *Inrichting*

Een boomkweker beplant de grond en mag deze 10 jaar lang, onder voorwaarden gebruiken. De boomkweker oogst hier dus ook, terwijl in de tussentijd wordt gewerkt aan natuurontwikkeling. De afspraak is dat het gebied over 10 jaar een vooraf afgesproken inrichting (conform de ambitiekaart Provincie Noord-Brabant) gaat krijgen. Hierdoor zijn de kosten voor inrichting alvast gedekt. Vanwege het innovatieve karakter van dit initiatief heeft de provincie toestemming gegeven dat het gebied pas over 10 jaar (in plaats van drie jaar) is ingericht.

- In overleg met de boomkweker wordt bekeken of een agrariër zijn jongvee in het gebied kan laten grazen. Daarmee wordt bijgedragen aan het beheer van het gebied.
- Ten tijde van schrijven wordt ook bekeken of de Investeringsregeling Ruimtelijke Kwaliteit van gemeente Mill en Sint Hubert kan worden ingezet. Een dergelijke regeling is ook in een aantal andere gemeenten in Brabant van kracht. Ter compensatie van het verkrijgen van rode ontwikkelingen die buiten het bestemmingsplan vallen, doet de aanvrager een afdracht. De afdracht wordt berekend aan de hand van de waardentoeename die de rode ontwikkeling oplevert (20% van de waardentoeename). Hiervoor is een richtlijn ontwikkeld. Ook deze gelden kunnen gestapeld worden op de andere hiervoor genoemde opties en het gat tussen investeren in buitenlandse natuur en regionale natuur kunnen verkleinen. Deze regeling kan voor de eerste pilot worden aangewend, maar ook deel uitmaken van de tweede pilot die wordt voorbereid. Het vormt een prima basis voor investeringen in de eigen leefomgeving in de vorm van versterking van de ruimtelijke kwaliteit.

De CO₂-compensatiepilot die nu wordt uitgevoerd door gemeente Mill en Sint Hubert dient er ook voor om bedrijven een tastbare mogelijkheid te geven om CO₂-compensatie daadwerkelijk te zien en te beleven. Als dit model werkt, is het GroenOntwikkelfonds Brabant (GOB) geïnteresseerd om dit ook in andere gebieden in Brabant toe te laten passen. Andere gebiedspartijen zijn gevraagd om te helpen om de structuur (fondsvorming, fiscaal) voor het geheel te ontwikkelen.

De gemeente Mill en Sint Hubert wil met deze pilot experimenteren met als doel om daarna een tweede pilot te kunnen starten met bedrijven die hun CO₂ willen compenseren of om andere redenen in natuur willen investeren.

4.3 Ambities en mogelijkheden

Investeren in natuur

Vanuit bijvoorbeeld mvo is er bij bedrijven in toenemende mate interesse om te investeren in de kwaliteit van de leefomgeving. Als zaken om in te investeren worden genoemd: recreatie/voorzieningen om toeristen te trekken, landbouw, groen in de wijk en op het bedrijventerrein. Vanuit zowel provincie als gemeenten is er de wens om bedrijven meer bij behoud en ontwikkeling van natuur te betrekken. Bedrijven zijn in principe bereid om te investeren als het voor een bedrijf praktisch en gemakkelijk is en het bedrijf er de voordelen van inziet/er wat tegenover staat. Dit kan bijvoorbeeld zijn: het zichtbaar mogen maken van investeringen via reclame-uitingen, het geven van ontwikkelruimte in bestemmingsplannen of het aantrekkelijker worden van het vestigingsklimaat. Dit beeld sluit goed aan bij de resultaten van Breman et al. (2014). In de Raamvallei is in de CO₂-pilot in feite een begin gemaakt met het leggen van een koppeling tussen mvo-investeringen en natuur. Daarnaast is het initiatief, omdat de gemeente en gebiedsorganisatie als tussenpersonen in feite optreden als een soort regelende en ontzorgende CO₂-bankiers die de opbrengst in natuur investeren, ook nog eens te beschouwen als een pilot voor een alternatief soort habitatbanking. De ambitie is om deze pilot op termijn uit te breiden tot een systeem waarbij het bedrijfsleven de mogelijkheid geboden wordt om naast CO₂-compensatie gemakkelijk, zonder veel rompslomp, maar wel renderend en desgewenst zichtbaar in de leefomgeving (natuur, landschap, recreatie, enzovoort) te investeren. Het CO₂-compensatie project vormt daarvoor een uitermate geschikte uitgangsbasis. Er is dan ook een ambitie op twee sporen: verder ontwikkelen van het CO₂-project op zich, en verbreden van de basis aan zowel de investerings- als de tegenprestatiekant.

Mogelijkheden voor verbreding van het certificaat

CO₂-compensatie in Nederland is relatief duur en niet iedereen hoeft of wil CO₂-uitstoot compenseren. Daar komt bij dat aanplant voor CO₂-compensatie eigenlijk niets anders is dan natuurontwikkeling en landschapontwikkeling. Het bedrijfsleven in de Raamvallei-regio geeft echter aan dat compensatie niet beperkt hoeft te zijn tot alleen deze thema's. Ook andere thema's (bijvoorbeeld recreatie) zouden betrokken moeten kunnen worden. Daarom zou het goed zijn als ook natuur en andere maatschappelijke onderwerpen onderdeel zouden kunnen worden van dit initiatief. Om dit te stimuleren, zou het goed zijn als het in ontwikkeling zijnde certificeringssysteem in gemeente Mill en Sint Hubert uitgebreid zou kunnen worden met andere maatschappelijke prestaties, bijvoorbeeld in de richting van een regionale omgevingsprestatieladder. Dit zou betekenen dat de certificering niet alleen aangeeft hoeveel ton CO₂ er is gecompenseerd met de aankoop/investering, maar bijvoorbeeld ook elementen als:

- hoeveel m²/ha van een bepaald type natuur is gerealiseerd
- hoeveel m²/ha recreatiegebied er is gerealiseerd
- wat voor biodiversiteit er is gerealiseerd of behouden
- hoeveel biodiversiteit er is gerealiseerd of behouden, bijvoorbeeld uitgedrukt in natuurlandpunten
- hoeveel meter fiets- of wandelpad er is aangelegd
- wat voor landschapselementen er zijn gerealiseerd of behouden
- wat de bijdragen aan cultuurhistorie zijn
- wat er aan waterbeheer/-kwaliteit is gerealiseerd.

Dit kan nog verder gaan, als er bijvoorbeeld ook wordt vermeld wat de natuur oplevert aan gezondheid, hoeveel mensen er gebruik van maken voor recreatie en sport, hoeveel extra toeristen het aantrekt, enzovoort. Bedrijven willen hun (compensatie)investeringen in natuur, landschap en omgeving namelijk kunnen verwaarden. Aantoonbare investeringen in CO₂-compensatie biedt bedrijven voordeel op in de vorm van aanbestedingsvoordeel (als onderdeel van de EMVI-criteria). Het zou stimuleren als overheden en bedrijven omgevingsprestaties zoals hiervoor aangegeven, ook opnemen in hun aanbestedingsrichtlijnen. Dit maakt het oorspronkelijke CO₂-certificaat meer waard en aantrekkelijker voor een bredere groep investeerders. Dit maakt het bijvoorbeeld ook aantrekkelijk voor bedrijven die niet zozeer gebonden zijn aan CO₂-compensatieverplichtingen, maar wel om marketingtechnische of andere redenen een investering/compensatie willen doen.

Inbreng in de uitvoering

Het is van belang dat men zich mede-eigenaar (mentaal eigenaarschap) voelt. Dit geldt des te meer voor investeerders. Daarom is het van belang dat investeerders ook zeggenschap hebben in hun investering. Dit gaat verder dan alleen betalen voor een certificaat. Zo zijn er veel recreatiebedrijven in het gebied. Voor hen kan het bijvoorbeeld interessanter zijn om te investeren in een recreatieplas of speel- of bloemenweide waar hun verblijfgasten kunnen recreëren dan in snelgroeiende CO₂-opnemende populieren. Zij willen waarschijnlijk ook zeggenschap in waar de ontwikkeling plaatsvindt. Dat hoeft niet per definitie het Natuurnetwerk Brabant te zijn.

Verbreiding van het initiatief buiten het Natuurnetwerk Brabant

Investerings in natuur kunnen primair plaatsvinden op gronden binnen het te realiseren Natuurnetwerk Brabant en dan het liefst op gronden die hier al voor aangekocht of in eigendom zijn. Dit is aantrekkelijk, want dan kan er gebruik worden gemaakt van Groenontwikkelfonds. Maar dan heeft men wel te maken met randvoorwaarden rondom het type natuur/landschap dat moet worden gerealiseerd en de locatie waar moet worden gerealiseerd. De mogelijkheden voor eigen inbreng zijn dan beperkter. Natuur- en landschapsontwikkeling en CO₂-compensatie kan ook buiten het Natuurnetwerk Brabant plaatsvinden. Dit kan bijvoorbeeld op:

- gronden van in bedrijf zijnde agrarische bedrijven. Als de agrariër in aanmerking wil blijven komen voor subsidies vanuit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, moet hij aan de zogenaamde vergroeningsregeling voldoen en kan daardoor geïnteresseerd zijn in betaalde natuurontwikkeling. Ook dit kan een gat tussen CO₂-compensatie in Nederland en in het buitenland kleiner maken. De grond is immers al aangekocht/in eigendom en de vergroeningsopgave ligt er al.
- gronden van agrariërs die aan natuurontwikkeling willen doen.
- gronden van stoppende of hobbyboeren, die aan natuurontwikkeling willen doen of een nieuw landgoed willen realiseren.
- bestaande landgoederen die een kwaliteitsimpuls willen realiseren of hun landgoed willen uitbreiden en daarvoor cofinanciering zoeken.

Verbreiden van het initiatief buiten de Raamvallei

De Provincie Noord-Brabant bekijkt de mogelijkheden om de gronden van het Groenontwikkelfonds ook in te zetten als een habitatbank. Het ontwikkelingsfonds heeft immers grond in handen, de ecologische kennis is aanwezig, er is een organisatie en er is financiering. In de ruimtelijke verordening is opgenomen dat gronden in Natuurnetwerk Brabant waar nu nog geen natuurontwikkeling heeft plaatsgevonden als compensatiegronden mogen worden ingezet. Nu zet het GOB voornamelijk nog te ontwikkelen gronden in de markt. Het GOB zou er in de vorm van een pilot ook voor kunnen kiezen om een stuk natuur te ontwikkelen om te kijken of daar markt voor is.

Inventarisatie investeringsinteresse bedrijfsleven

In het kader van de ambitie tot verbreiding is onder andere al kort onderzocht welke investeringen bij kunnen dragen aan natuur, wat voor investeringswensen er zijn voor natuur en hoe natuurontwikkeling kan bijdragen aan investeringsmogelijkheden. Hierbij gaat het om investeringen die buiten de al geplande investeringen van overheden vallen. Dit is gedaan op basis van gesprekken met stakeholders binnen het gebiedsproces. Daarbij is ook gevraagd wat randvoorwaarden (kunnen) zijn.

Uit de gesprekken blijkt dat 'kosten (financieel) waar geen baten tegenover staan' een belemmering vormen om vrijwillig te investeren/dan wel vrijwillige compensatie in de leefomgeving, vooral als het om natuur gaat. Voor ondernemers in de regio is het van belang dat de investering hen iets oplevert. Er zijn wel bedrijven die investeringen doen vanuit mvo-overwegingen. Dat levert financiële baten op (kostenreductie, aanbestedingsvoordeel) en baten in de lijn van goede naam, reclame en draagvlak. Maar meestal gaat dit niet om investeringen in natuur, maar in cultuur, sport, enzovoort. Een uitgangspunt, dat alle gesprekspartners noemen, is dat er daarom altijd gedacht moet worden in combinaties. Investerings kunnen het beste meerdere doelen dienen en dus niet alleen focussen op natuurontwikkeling.

4.4 Mogelijke stappen: implementeren CO₂-compensatiebank en begin uitbreiding richting een systeem op bredere basis

Hoe kom je van een lokaal CO₂-compensatie-initiatief naar een breed fonds met regionaal karakter, een 'Raamvalleifonds, voor waardeontwikkeling voor bedrijf en omgeving'? Om het lokaal CO₂-compensatie initiatief verder vorm te geven, is er vanuit het gebiedsproces De Verborgten Raamvallei behoefte aan een aantal producten/acties. Er wordt hier een aantal stappen voorgesteld, gerangschikt naar soort activiteit. In het laatste gedeelte wordt een voorstel gedaan voor de prioritering en fasering van de activiteiten.

- a. Actualiseren en aanvullen gegevens
 - *Gronden en grondeigendommen verder in kaart brengen* (onder andere grondposities overheden, Natuurnetwerk Brabant, gronden van TBO's, landgoederen, agrarische gronden, enzovoort). Dit is al verkennend gedaan.
 - *Verder in kaart brengen van ambities, doelen en wensen*

Daarbij gaat het vooral om partijen binnen het gebied, zoals de grondeigenaren en lokaal en regionaal bedrijfsleven. Dit is voor de Raamvallei al voor een deel gedaan. Maar het gaat ook om partijen buiten het gebied. Ook zij kunnen interesse hebben, bijvoorbeeld omdat ze in de eigen regio geen investerings- of compensatiemogelijkheden hebben. Ambities en doelen vragen in eerste instantie een analyse per sector. Het Waterschap zit bijvoorbeeld met de wateropgave, Brabants Landschap moet nog een groot aantal hectares inrichten. Zo zijn er bijvoorbeeld ook zes landgoederen in het gebied. Deze moeten zich richten op nieuwe verdienmodellen. Het Raamvalleifonds kan hier een rol in spelen (bijvoorbeeld op gebied van financiering) en de landgoederen kunnen een rol vervullen voor het Raamvalleifonds (bijvoorbeeld aanbod van (nieuwe) natuur). Deze inventarisatie is voor de meeste sectoren op hoofdlijnen al gedaan, maar moet nog specifiekere gebeuren. Vervolgens moeten de ambities van de individuele spelers in beeld worden gebracht.
- b. Ontwikkelen van een handzaam CO₂-compensatiepakket
 - *Zoeken naar overeenkomstige doelen, mogelijke combinaties/stapelingen van doelen en/of realisatiewijzen om doelen te bereiken.* Zo zijn water-, natuur- en recreatieopgaven vaak goed te combineren. Maar ook natuur en gezondheid, of natuurbeheer en werkvoorzieningen voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.
 - *Definiëren van mogelijke indicatoren voor de certificering en analyseren hoe deze uitgedrukt kunnen worden en omgezet naar certificering.* Daarbij gaat het zowel om drukfactoren, zoals CO₂, wateronttrekking en zichtvervuiling, enzovoort en hoe je dat vertaalt in investeringen die daartegenover kunnen staan. Ook gaat het om hoe je de positieve impact van de investeringen kunt uitdrukken. Hoe maak je hier een prestatieladder voor? Voor natuur kan er bijvoorbeeld gebruik gemaakt worden van eenheden als m² of natuurlinies, maar hoe doe je dat met recreatie, cultuurhistorie, beleving, enzovoort?
 - *Prijs van de certificaten bepalen*

Deze is afhankelijk van meerdere factoren:

 - grondkosten: onder andere afwaardering grond
 - inrichtingskosten
 - de mogelijkheid om gebruik te maken van andere subsidies en regelingen
 - de waardering van de verschillende indicatoren
 - de kosten van de 'overhead' (zie ook tekstkader 2.2).
 - *Test van de prijs*

Leg een prijs en indicatoren op een omgevingsprestatieladder voor aan bedrijven.
 - *Pilot met een wat groter bedrijf.*
- c. Proces en praktische uitwerking organisatie
 - *Organisatie voorbereiden*

Onder andere kosten van de organisatie op een rij zetten.

– *Inbedding in het lopende gebiedsproces*

Dit initiatief moet zorgvuldig ingebed worden in het lopende gebiedsproces, en ontwikkeld worden met de gebiedspartners. Betrokkenheid, inbreng, afstemming, communicatie, voeling houden, flexibiliteit

– *Het opzetten van een certificeerbaar, doch praktisch toepasbaar systeem van CO₂-compensatie in de Raamvallei*

- Het ontwikkelen van (minimaal) regionale erkenning van een dergelijk gecertificeerd systeem;
- Het stimuleren dat lokale en regionale overheden CO₂-reductie/-compensatie opnemen als onderdeel van de EMVI-criteria bij aanbestedingen en uitvragen van projecten, producten en diensten;
- Het stimuleren van het (lokaal en regionaal gevestigde) bedrijfsleven. Binnen het gebiedsproces vormt zich een groep van koploperbedrijven, die met CO₂-reductie/compensatie aan de slag is/wil. Het is nu zaak om een 'vliegwiel' op gang te brengen, waardoor er meer massa kan worden gemaakt.

– *Opzetten van een tweede pilot waarin een uitgebreider systeem getest wordt*

- Voorstel: Project Beerse Overlaat: Binnen het geografisch gebied van de Raamvallei ligt een gedeelte van de voormalige Beerse Overlaat. Deze overlaat werd in het verre verleden gebruikt als noodoverloophoeve van de Maas, waarmee de stad Den Bosch droge voeten hield. De structuren van deze overlaat zijn nog aanwezig en deels zichtbaar in het gebied. Samen met het Regionaal Bureau voor Toerisme, het Waterschap Aa en Maas, de HAS Den Bosch, de Heemkundekringen en in afstemming met het programma Zuidelijke Waterlinie, wordt onderzocht hoe de aanwezige structuren weer in ere kunnen worden hersteld en beleefbaar kunnen worden gemaakt voor recreanten en toeristen. Dit vergt investeringen in natuur- en landschapselementen, herstel van historische dijklichamen, terpen en monumenten, recreatieve wandel- en fietspaden, ontwikkelen van zichtlocaties enzovoort.
- Organiseren van werving, communicatie, brainstorm, en dergelijke.

d. Achtergrondonderzoek uitzetten (zowel voor implementatie CO₂-project als breder)

- Onderzoeken of er investeringsbereidheid is bij bedrijven en particulieren in het gebied, waarvoor precies en waar deze van afhangt. Er is bij de industriële kring al op hoofdlijnen geïnventariseerd waar interesses liggen en wat randvoorwaarden. Maar dit moet nog verder worden uitgezocht. Dat gaat verder dan 'Het hangt dat af van het certificaat', en 'Waar dat certificaat voor staat?' Van de voordelen die er eventueel geboden worden? Welke zijn dit dan? Van wat er precies met het geld gebeurt, invloed daarop en gebruik ervan voor imagoverbetering? Vallen er nog meer dingen te verzinnen? Deze activiteit moet gedeeltelijk gelijk oplopen met de ontwikkeling van de indicatoren voor certificering en met de communicatie naar en werving van geïnteresseerde bedrijven
- *Onderzoeken welke mogelijkheden er zijn voor tegenprestaties (bijvoorbeeld certificeringen) op andere basis*
 - Zijn er mogelijkheden om te investeren in omgevingskwaliteit als 'eis' in aanbestedingen op te nemen?
 - Welke mogelijkheden zijn er om de zichtbaarheid van investeerders/investeringen te vergroten? Certificering, milieuvriendelijk bedrijf, competitie beste bedrijf, plaatsen borden en dergelijke
 - Onderzoeken welke rol overheden hierin kunnen spelen. Hierbij denkt de provincie aan praktische instrumenten, zoals lobbywerk naar bedrijven en instellingen, maar ook positieve publiciteit geven aan deelnemende bedrijven. Als 'tegenprestaties' voor investeringen wordt genoemd: economische investering, zoeken en ontwikkelen van planologische ruimte, zekerheden bieden, versnellen van procedures, en habitatbanking ontwikkelen als vorm van wettelijke compensatie. Hierbij is het volgens de provincie van belang om de hoogte van de natuurinvestering te koppelen aan de grootte van het economisch belang.
 - Uitbreiding natuurpuntensysteem naar diensten?
- *Onderzoeken welke faciliteiten (qua regelen, ontzorgen) er geboden moeten worden, en wie dat op termijn moet doen.*
- *Onderzoeken welke regelingen aan kunnen sluiten op het Raamvalleifonds*

De Investeringsregeling Ruimtelijke Kwaliteit van gemeente Mill en Sint Hubert is al genoemd. Ook andere gemeenten hebben een rood-voor-groenregeling, evenals de provincie. De provincie

heeft ook een Nieuwe Landgoederenregeling. Soms hanteren gemeenten een 'verdubbelaar' voor investeringen in natuur. GLB is een mogelijkheid, evenals SBNL, enzovoort.

- *Onderzoeken welke fondsen, investeringen en uitvoeringen wel en niet samen kunnen gaan/gestapeld kunnen worden*

Zo kan een boomkweker tijdelijk of in samenhang op gronden van het Natuurnetwerk Brabant produceren, maar dit is wel afhankelijk van wat zijn productie inhoudt. Aanplant voor CO₂-compensatie mag niet zonder meer worden geogst en vergist in een biomassacentrale.

Subsidies mogen niet zonder meer worden gestapeld. Het nut is dat stapeling kan leiden tot een veel aantrekkelijker product: kan er verder gestapeld worden, dan kan de prijs verder zakken.

Maar het is de vraag of dat nodig is, als in het certificaat ook voordelen gestapeld worden: het drukt dan bijvoorbeeld niet alleen meer een CO₂-reductie uit, maar ook een hoeveelheid natuur, biodiversiteit, bezoekers, enzovoort. Meer waar voor hetzelfde geld is dus ook een mogelijkheid om door stapelen tot een aantrekkelijker product te komen.

e. Fasering en prioritering

In bijlage 2 is een schema opgenomen, dat aangeeft hoe de uiteengezette activiteiten gefaseerd zouden kunnen worden. Een en ander is sterk afhankelijk van proces en partijen die ervoor ingezet kunnen worden.

5 Regio Maasduinen

5.1 Inleiding

Regio Maasduinen ligt in het noordoosten van Limburg tussen de Maas en de Duitse grens. In dit gebied ligt ook het Nationaal Park Maasduinen. In 1996 werd het natuurgebied De Hamert ingesteld als nationaal park. In 1999 is het parkgebied uitgebreid met een bos- en heidegebied en kreeg het de naam Maasduinen. Het omvat uitgestrekte heidevelden, jonge bebossingen, vennen en stuifzanden. In 2013 is het gebied aangewezen als Natura 2000-gebied. Het Maasdal zelf valt grotendeels buiten de begrenzing van het gebied. Uniek aan dit gebied is vooral de lange rivierduinengordel. Dit is de langste van Nederland. Het Nationaal Park is zo'n 4.200 ha groot. Voor deze case is er gesproken met ASR Vastgoed en Ontwikkeling, Golfbaan Landgoed Bleijenbeek, een medewerker van Syntein, een medewerker van de Provincie Limburg en een particuliere landgoedeigenaar. Ook is er gebruik gemaakt van de resultaten van een enquête die de Provincie Limburg in 2015 heeft laten uitzetten onder burgers en bedrijven. Aan burgers en bedrijven is daarin onder andere gevraagd hoe zij ertegenover staan om zelf bij te dragen aan natuur en of zij bereid zijn tot vrijwillige compensatie. Hierover is gerapporteerd in Van den Berg (2015).

5.2 Algemene beschrijving case en situatie

De gronden in het Nationaal Park zijn eigendom van een grote groep eigenaren. De meeste grond is in eigendom van de terreinbeherende organisaties Limburgs Landschap en Staatsbosbeheer en de gemeente Bergen. Daarnaast zijn er 300 andere grondeigenaren, waaronder met name particulieren, maar ook bedrijven, stichtingen en andere organisaties. Gezamenlijk hebben zij zo'n 800 ha in eigendom (Oolder Advies, Kadaster, Provincie Limburg, 2015). Gezamenlijk voeren de betrokkenen het beheer uit. De betrokken organisaties/eigenaren hebben zich verenigd in een overlegorgaan. De particuliere eigenaren hebben een vertegenwoordiger in het overlegorgaan.

Het Nationaal Park Maasduinen was één van drie pilots in de studie van de Commissie Van Vollenhoven (2015). Daarin werd onderzocht of de ontwikkelingen die de monumentenwereld heeft doorgemaakt en de oplossingen die ze heeft gezocht, een inspiratie kunnen zijn voor de wereld van natuurbeheer en -ontwikkeling. De ideeën die in dat onderzoek naar voren zijn gekomen, zijn getoetst in de Maasduinen. Juist door de aanwezigheid van het grote aantal eigenaren, werden de Maasduinen als een zeer geschikte pilot beschouwd. Door de gesprekken die er met de Commissie Van Vollenhoven hebben plaatsgevonden, zijn betrokkenen zich meer op de toekomst van het Nationale Park gaan richten, waarbij er vooral gekeken wordt naar verdienmodellen voor natuurbeheer en -ontwikkeling in en rondom het park. We hebben het bij deze case dan ook niet meer specifiek over het Nationaal Park de Maasduinen, maar over regio Maasduinen. Vergelijk dit met de regio Veluwe, waarin Nationaal Park de Hoge Veluwe ligt.

5.3 Ambities en mogelijkheden

Een belangrijke observatie uit het rapport van Commissie Van Vollenhoven (2015) is dat de individuele grondeigenaren nauwelijks gebruik maken van de mogelijkheden die er zijn voor natuurbeheer, zoals subsidies. Dit komt onder andere doordat men individueel te weinig grond heeft, niet op de hoogte is van bestaande subsidieregelingen, de noodzakelijke administratieve handelingen afschrikken en/of de verplichting tot cofinanciering schrikt af. Doordat de individuele eigenaren zich verenigen in een coöperatie zijn zij in staat om gezamenlijk grote(re) projecten op te pakken in het natuurgebied en een stem te krijgen in het krachtenspel tussen grote institutionele beheerders en overheden. In gezamenlijkheid kan ook gemakkelijker voldaan worden aan de administratieve verplichtingen voor het verkrijgen van subsidie. Zij zien mogelijkheden om op hun grond gezamenlijk verdienvermogen en

extra maatschappelijk rendement te ontwikkelen (Commissie van Vollenhoven, 2015) en daarmee versterking van de natuurkwaliteit. Habitatbanking was één van de verdienmodellen die in het rapport van de Commissie Van Vollenhoven werd genoemd.

Uit de gesprekken wordt, evenals in de Raamvallei, duidelijk dat bedrijven iets voor investeringen in natuur en leefomgeving terug willen. Bedrijven vinden maatschappelijk verantwoord ondernemen belangrijk. Men wil graag dat label krijgen. Het label levert rendement op. Het begrip habitatbanking leeft echter niet. Het is een te complex concept. Het verhaal moet ergens anders op gebaseerd zijn, bijvoorbeeld op recreatie, kwaliteit van de woon- en leefomgeving, grondstoffen, enzovoort. Het maakt meer kans als investeerders zichzelf erin kunnen herkennen. Uit de enquête van Van den Berg (2015) blijkt er wel interesse te zijn voor vrijwillige compensatie.

Net als in de Raamvallei lijkt er een gebiedsproces nodig om een ontwikkeling in gang te zetten. Er is behoefte aan een kwartiersmakersrol, bijvoorbeeld een goede gebiedstaxateur die verder gaat dan alleen de grondprijs. Ervan uitgaande dat vooral de kleine de grondeigenaars de leveranciers van natuur zijn, welke bedrijven zouden vragers van natuur kunnen zijn? De grondeigenaren zijn in feite zowel leverancier als afnemer van natuur, en, via hun privé-investeringen en inspanningen, ook investeerder in natuur. Ze hebben alle belang bij samenwerking, omdat via betere aansluiting, afstemming, gezamenlijke lobby en bijvoorbeeld onderlinge saldering veel winst voor zowel henzelf als voor de natuurdoelen van de overheid te behalen valt. Zij zullen de centrale speler in het gebiedsproces kunnen zijn.

Er is nog weinig zicht op de concrete vraag naar en aanbod van producten en diensten die onderdeel kunnen zijn van habitatbanking. Het is dan ook nog te vroeg voor een daadwerkelijke start met habitatbanking. Er wordt wel ingegaan op de mogelijke stappen die in die richting gezet kunnen worden.

5.4 Plan van aanpak starten van een gebiedsproces

a. *In beeld brengen van de huidige situatie: het grondeigendom*

De eerste benodigde stap is reeds gezet. Het grondeigendom regio Maasduinen is in kaart gebracht met behulp van de Provincie Limburg. Er zijn momenteel in totaal 716 particuliere eigenaren, waarvan 454 unieke eigenaren (sommige gronden hebben meerdere eigenaars waardoor het totaal groter is dan het aantal unieke eigenaren). Naast twee grote grondeigenaren die meer dan 100 ha bezitten, zijn dit vooral kleinere particulieren. Gemiddeld bezitten de huidige particuliere eigenaren zo'n 2,8 ha. Vijftig procent van de eigenaren heeft minder dan 1 ha. 37% heeft 1 tot 5 ha. Het gaat - zoals gezegd- in totaal om 1.300 ha. Een groot deel van de eigenaren woont in het gebied, de rest woont verspreid over Nederland en een klein deel in Duitsland. Een klein deel van de eigenaren heeft een bedrijfsmatige eigendomsvorm (bv, Stichting, coöperatieve belangenvereniging of vereniging van eigenaren). Andere eigenaren zijn bijvoorbeeld een levensverzekeringsmaatschappij, de Rooms Katholieke kerk van de heilige Catharina, het waterschap, de Provincie Limburg en het waterleidingbedrijf. Zie kaart bijlage 3 voor de eigendomssituatie van regio Maasduinen.

b. *Oprichting Coöperatie van grondeigenaren*

De Commissie Van Vollenhoven (2015) heeft aangeraden om een coöperatie, of vergelijkbare rechtspersoon op te richten. Een eerste stap was om (een groot deel van) de eigenaren bij elkaar te brengen. Dit is gebeurd op 13 mei 2016. Deze bijeenkomst is voorbereid door de vertegenwoordiger van de eigenaren in het overlegorgaan en een aantal andere eigenaren, met ondersteuning van de provincie. Ook Pieter van Vollenhoven was 13 mei aanwezig. Vervolgens is er overgegaan tot de formele oprichting van de coöperatie van eigenaren. Gezamenlijk wordt er aan een strategie voor de toekomst gewerkt. Daar kunnen de volgende stappen input voor bieden.

c. *In beeld brengen van het grondgebruik*

Om het (potentiële) aanbod voor habitatbanking in beeld te kunnen brengen, is het van belang om het huidige grondgebruik van de verschillende eigenaren te kennen. De vragen die daarbij relevant zijn, betreffen:

- Wat is de bestemming van de grond?
- Is het een NSW-landgoed?
- Wordt er gewoond? Zo ja, door de eigenaar zelf?
- Wordt er land- en/of bosbouw bedreven?
- Worden er gronden of gebouwen verpacht?
- Is er sprake van andere economische dragers?
- Wat voor soort natuur en landschap zijn er aanwezig en wat is het beschermingsregime?
- Hoe wordt de grond beheerd?
- Van welke regelingen wordt gebruik gemaakt?

Een deel hiervan kan op basis van kadastrale, gemeentelijke en provinciale gegevens worden gevonden. Maar een deel van de vragen zal gericht moeten worden gevraagd bij de eigenaars.

d. *In kaart brengen van de potentiële vraag*

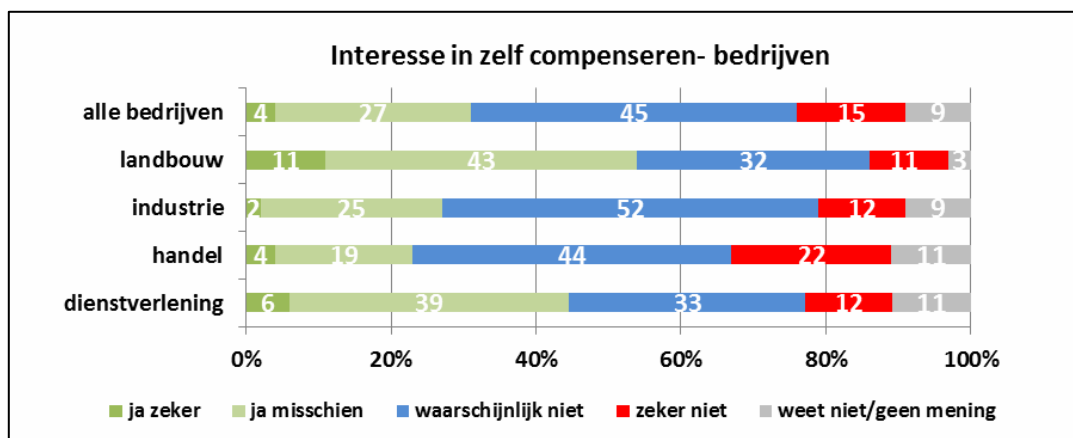
Het idee om een pilot habitatbanking te starten, is gebaseerd op het vermoeden dat hier sprake kan zijn van vraag en aanbod van natuur en de resultaten van het onderzoek van de Commissie Van Vollenhoven (2016). In dit gebied, met zijn veelheid aan eigenaren lijken er mogelijkheden te zijn tot het aantrekken van investeringen vanuit bedrijven en is er potentieel aanbod. Juist door de diversiteit lijken er mogelijkheden te zijn om investeringen aan (zeer) lokale, zichtbare ontwikkelingen te koppelen.

Of er potentiële vraag is, is deels al onderzocht. De Provincie Limburg heeft in 2015 een enquête laten uitzetten onder burgers en bedrijven naar beleving van en participatie in natuur, landschap en groen in Limburg. Hierover is gerapporteerd in Van den Berg (2015). Uit deze rapportage blijkt dat 357 bedrijven meegedaan hebben aan de enquête. Dit was een representatieve steekproef uit het Limburgse bedrijfsleven. De helft daarvan was afkomstig uit de sector industrie, 25% uit de sector handel en zakelijke dienstverlening. De rest is niet-commerciële dienstverlening en horeca en landbouw. Aan deze bedrijven is gevraagd naar hun waardering voor natuur, landschap en groen en het belang dat ze eraan hechten. Ook is hen gevraagd naar hoe zij ertegenover staan om zelf bij te dragen aan natuur en of zij bereid zijn tot vrijwillige compensatie. In de tekstbox is een aantal resultaten opgenomen.

Tekst-box 5.1: Enige resultaten uit het onderzoek

Hier volgt een aantal resultaten van de enquête van Van den Berg (2015):

- Bijna alle deelnemende bedrijven vinden natuur en landschap belangrijk voor het ondernemersklimaat. Bedrijven in de sector industrie en handel vinden in verhouding tot de
- andere sectoren natuur het minst belangrijk.
- De meeste bedrijven (ruim 70%) organiseren zelden of nooit activiteiten in natuur. De bedrijven die dit wel doen, komen hoofdzakelijk uit de dienstverlening.
- Zestig procent van de bedrijven is niet bekend met participatiebeleid ten aanzien van natuur van de provincie. 54% kijkt wel positief aan tegenover het idee om burgers en bedrijven meer verantwoordelijkheid te laten nemen voor natuur. Echter slechts 34% geeft aan positief te staan tegenover het zelf verantwoordelijkheid nemen. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen groen en natuur/landschap, waarbij de verdeling 44% en 24% is.
- Zesenvijftig procent geeft aan geen van de in de enquête voorgelegde activiteiten (onder andere financiële bijdrage aan natuurorganisaties, adopteren van een dier of stuk natuur of een groen bedrijventerrein) te doen. Een deel daarvan is wel bereid om iets te doen. Negentien procent doet minimaal één activiteit. Vooral agrariërs doen één of meerdere activiteiten.
- Er is een aantal motieven voorgelegd waarom een bedrijf zou kunnen participeren in natuuractiviteiten. Daarbij scoren vooral dat natuur bewaard moet blijven voor toekomstige generaties en belangrijk is voor kinderen (66% en 60%). Imago en omzetdoelstellingen worden minder vaak genoemd (38% en 28%). De verschillen tussen de sectoren zijn groot.
- Gebrek aan middelen en tijd en dat men het een taak voor de overheid vindt, worden als belangrijkste reden genoemd om niet te participeren.
- De houding van bedrijven tegenover vrijwillige natuurcompensatie is over het algemeen neutraal (51%) tot positief (31%). Dienstverlening is het meest positief en industrie het minst.
- Er is aan de bedrijven gevraagd of zij zelf willen compenseren als zij in ruil daarvoor uitbreidings- of ontwikkelruimte krijgen. Eenendertig procent antwoordde hier 'ja' of 'ja, misschien' op. Vooral de landbouw en de dienstverlening is hierin geïnteresseerd (zie figuur 6.1).

Figuur 5.1 Verdeling van antwoorden van bedrijven op de vraag 'Zou u als bedrijf zelf geïnteresseerd zijn in het adopteren of ontwikkelen van nieuwe natuur of natuurwaarden om meer uitbreidingsmogelijkheden of ontwikkelruimte te krijgen, ook als u daartoe niet wettelijk verplicht bent?'
Bron: Van den Berg, 2015.

In de rapportage van de enquête valt te lezen dat bedrijven met een positieve houding tegenover vrijwillige natuurcompensatie het als een moderne en duurzame variant van het principe 'de vervuiler' betaalt, beschouwen die goed past bij mvo. Diverse bedrijven vinden het een win-win situatie. Het vrijwillige en flexibele karakter spreekt aan. Maar figuur 5.1 laat ook zien dat de meeste bedrijven een 'nee' hebben ingevuld. Bedrijven met een negatieve houding typeren vrijwillige natuurcompensatie als een vrijbrief voor vervuiling. De compensatievragen zijn ook aan de burgers gesteld. Zij staan over het algemeen wat positiever tegenover vrijwillige natuurcompensatie dan bedrijven.

Er blijken bij de bedrijven geen grote verschillen tussen de verschillende regio's in Limburg te zijn. De resultaten zijn dus ook representatief voor de regio Maasduinen.

De enquête van Van den Berg (2015) vormt een mooie basis over de houding die er is ten aanzien van vrijwillige compensatie en investeringen in natuur en zegt iets over de kansen voor habitatbanking. Een behoorlijk percentage is geïnteresseerd in vrijwillige compensatie. Dit zegt nog niet dat men daadwerkelijk wil gaan compenseren en deze enquête van Van den Berg was op heel Limburg gericht en niet specifiek op de regio Maasduinen. Er zal gekeken moeten worden naar wat de bedrijven in de regio Maasduinen concreet willen met natuur. Daarbij gaat het om vragen als:

- Wat voor relatie hebben de bedrijven met hun leefomgeving (bijvoorbeeld ten aanzien van sport, recreatie, cultuur, landschap, vestigingsklimaat, grondstoffen, enzovoort)?
- Wat zijn de wensen en ambities van de bedrijven met natuur, natuurlijk kapitaal en/of leefomgeving?
- Wat is de investeringsbereidheid in natuur, natuurlijk kapitaal en/of leefomgeving? Waarom, onder welke omstandigheden? Wat willen bedrijven terugzien voor hun investering?
- Net zoals in de Raamvallei-case hebben stakeholders in de regio Maasduinen genoemd dat bedrijven iets terug willen voor hun investering in natuur of leefomgeving. Daarbij kun je volgens de stakeholders onderscheid maken in verschillende soorten bedrijven:
 - Bedrijven die een directe link met natuur en landschap hebben. Verbetering van natuur komt ook het bedrijf ten goede. Dus als zij een investering doen, heeft dat ook gelijk effect. Hierbij valt te denken aan recreatiebedrijven. Dit zijn echter vaak niet de meest kapitaalkrachtige bedrijven. Uitzonderingen zijn de grotere recreatiebedrijven. Zo is aangrenzend aan de Maasduinen landgoed Bleijenbeek gelegen. Dit 270 ha grote landgoed is eigendom van verzekeringsmaatschappij ASR. Om het landgoed te kunnen onderhouden waren/zijn economische dragers nodig. In dat kader is een natuurgolfbaan aangelegd. Hier is een duidelijk verband tussen natuur en recreatie. Een aantrekkelijke natuur op en rond de golfbaan trekt meer leden. Er wordt gekeken naar andere mogelijke verdienmodellen op het landgoed. Hiervoor is ook een convenant met de gemeente afgesloten. ASR heeft het bloot eigendom van het landgoed. ASR richt zich daarbij niet expliciet op natuur, maar op het leveren van een veilig rendement. Natuur kan bijdragen aan het leveren van een veilig rendement.
 - Bedrijven die geen duidelijke directe binding met natuur hebben. Daar moet gezocht worden naar een schakel die wel aanspreekt. Steeds meer bedrijven vinden het belangrijk om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Daar passen investeringen in de leefomgeving goed bij. Dit komt ook naar voren in de enquête van Van den Berg (2016). Een deel van de bedrijven wil ook het officiële mvo-label krijgen. Een label levert rendement op. Mvo-indicatoren zoals 'Biodiversiteit' en 'Positieve bijdrage aan lokale economie en bedrijvigheid' passen bij ontwikkelingen van de regio Maasduinen. Een ander voorbeeld waar een combinatie voor de hand ligt, is gezondheid. De noordelijke Maasvallei vormt het decor voor de pilot Positieve Gezondheid. Hier is onder andere gestart met 'biowalking' waarbij diabetespatiënten wandelingen in de natuur maken met een IVN-gids en er door een verpleegkundige gekeken wordt wat dit voor effect heeft op de suikerspiegel. Er wordt door de werkgroep Natuur en Gezondheid bekeken welke mogelijkheden er nog meer zijn. Hoewel het gezondheidssysteem nog weinig is ingericht op de helende en preventieve werking van natuur, zijn er wel diverse aanknopingspunten. Diverse verzekeringsorganisaties zijn geïnteresseerd in deze combinatie. Zo draait VGZ mee in de pilot in de Noordelijke Maasvallei en werkt zorgverzekeraar De Friesland samen met natuur-wandel- en buitensportorganisaties. Het project Groen, beter, best biedt ook diverse aanknopingspunten zoals groene behandelkamers.
- Hebben bedrijven en particulieren interesse in (voor)investeringen in een habitatbank? In een overleg met stakeholders bleek dat het begrip nog weinig aanspreekt, maar dit kan ook door onbekendheid komen.
- Staan er ingrepen/ontwikkelingen gepland die kunnen leiden tot behoefte aan verplichte of vrijwillige compensatie?.
- Welke eisen/wensen/ideeën zijn er over hoe de vraag naar natuur kan worden georganiseerd?
- Zijn er lopende trajecten/initiatieven waarbij aangesloten kan worden? Een voorbeeld van zo'n initiatief is het Platform Noordelijke Maasvallei. In dit platform werken overheid, ondernemers, onderwijs, zorg- en woonorganisaties met elkaar samen om van de regio Land van Cuijk en Noord Limburg een nog aantrekkelijker gebied te maken om te wonen, werken en recreëren. Hier valt ook het gebied van de Raamvallei onder. Deelnemende partijen zijn onder andere: zeven gemeenten (in Limburg en Noord-Brabant), Rabobank de Maasduinen, ROC de Leijgraaf, Sociom, Pantein/Maasziekenhuis, Stork/Marel, GGD hart voor Brabant, Dichterbij, Syntein zorggroep, zorgverzekeraar VGZ.

Om de wensen in beeld te brengen zou gestart kunnen worden bij bedrijven die regionale/lokale natuurbeschermingsorganisaties ondersteunen/sponseren. Zij dragen natuur een warm hart toe en kunnen een goed beeld geven van hun ideeën over investeringen in natuur en kansen voor habitatbanking.

e. *In beeld brengen van de wensen/ambities van de grondeigenaren*

De grondeigenaren zijn leverancier van natuur, natuurlijk kapitaal en kwaliteit van leefomgeving. Deels zijn ze ook afnemer en via hun privé investeringen ook investeerder in natuur en daarbij ook regisseur. Het is van belang om in beeld te brengen wat hun ideeën voor de toekomst zijn. Daarbij gaat het om vragen als:

- Wat vinden de eigenaren dat er met hun stuk grond moet gebeuren?
- Hoe zien zij dit in de bredere context van regio Maasduinen? Dit kan uiteenlopen van voortzetting van de huidige situatie tot natuurontwikkeling of juist rode ontwikkeling. Wellicht zijn er eigenaren die een landgoed willen ontwikkelen.
- Welke stappen hebben ze al gezet? Wat hebben ze bereikt, waar liepen ze tegenaan?
- Wat voor investeringsbehoeften hebben zij?
- Welke verdienmodellen hanteren ze nu en welke achten ze mogelijk?
- Hoe kijken ze tegen particuliere investeringen van buiten aan?
- Wat zouden ze hiervoor als tegenprestatie willen leveren? Daarbij valt te denken aan: nieuwe natuur, openstelling van terrein, recreatiemogelijkheden, CO₂-compensatieaanplant, waterregulering, streekproducten, enzovoort.
- Met wie willen ze samenwerken?
- Hoe kijken ze aan tegen het systeem van habitatbanking? Zou men de grond, de natuur of eventueel te ontwikkelen natuur willen aanbieden voor habitatbanking?

Hier is nog onvoldoende zicht op. Om de antwoorden op deze vragen te krijgen, kan er een inventarisatielijst worden opgesteld die al dit soort vragen formuleert. Vervolgens moet de inventarisatielijst bij de eigenaren terecht komen en ingevuld worden. Het moet voor de eigenaren ook meerwaarde hebben om de inventarisatie in te vullen. Daarbij gaat het onder andere om het samen op kunnen trekken op zoek naar investeringen als men overeenkomstige ambities heeft.

f. *Analyse van de resultaten*

Een analyse van het aanbod, de ambities en wensen van de grondeigenaren en de vraag en investeringsbereidheid van het bedrijfsleven, brengt kansen in beeld en moet uitwijzen of en waar er overeenkomsten zijn, waar combinaties mogelijk zijn en waar verschillen en tegenstrijdigheden zijn. Dit geeft een beeld van waar en wie zou kunnen samenwerken, waar verdienmodellen gestapeld kunnen worden, waar vraag en aanbod aan elkaar kunnen worden gekoppeld, enzovoort.

g. *Analyse van regelingen*

Zoals in hoofdstuk 3 al is aangegeven, kunnen eigenaren van natuurgronden gebruik maken van diverse fondsen en subsidies, zoals SNL, gemeentelijke regelingen en Europese fondsen. Het is van belang om een goed actueel beeld te hebben van dergelijke mogelijkheden en deze te benutten. Het is ook verstandig om naar mogelijkheden buiten de natuur te kijken, zoals goede doelenloterijen, en re-integratietrajecten waarbij men onderhoudsklussen in de natuur kan uitvoeren in het kader van re-integratie in het arbeidsproces.

h. *Opzetten van een regiebureau/werkorganisatie*

De resultaten van de hiervoor beschreven stappen geven inzicht in mogelijkheden voor de regio Maasduinen. Ervaringen uit gebiedsprocessen leren dat er in eerste instantie vaak vooral behoefte is aan een onafhankelijke kwartiersmakersrol die het systeem van vraag en aanbod kan reguleren, maar die ook de ontwikkeling van vraag en aanbod kan ondersteunen.

6 Proeftuin Veluwe

6.1 Inleiding

De Veluwe is één van de grootste en bekendste natuurgebieden van Nederland. Het gebied is ook een aantrekkelijk woon-, werk- en recreatiegebied. Er is een groot aantal bedrijven gevestigd op en rond de Veluwe. Veel van deze bedrijven hebben weinig ontwikkelruimte meer. Proeftuin Veluwe is een netwerksamenwerking die is opgericht om te onderzoeken hoe economische groei samen kan gaan met ecologische groei. In de Proeftuin Veluwe gaan bedrijven die veroorzaker zijn van biodiversiteitsverlies samenwerken met partijen die biodiversiteitsverbetering aanbieden om er gezamenlijk voor te zorgen dat economische ontwikkeling mogelijk blijft maar niet ten koste gaat van biodiversiteit. Habitatbanking is daarbij een instrument dat hieraan bij kan dragen. Drie organisaties willen het systeem van habitatbanking uittesten op de Veluwe (Vitens et al., 2016): Vitens, Veluwefonds en de Gemeynt. Voor deze case is gesproken met vertegenwoordigers van Vitens en Veluwefonds.

6.2 Algemene beschrijving case en situatie

Vitens

Drinkwaterbedrijf Vitens levert drinkwater aan ruim 5,5 miljoen klanten in de provincies Flevoland, Friesland, Gelderland, Utrecht en Overijssel en enkele gemeenten in Drenthe en Noord-Holland. Hun waterwingebieden beslaan zo'n 3.000 ha. Er zijn ook waterwingebieden op de Veluwe.

Duurzaamheid is van groot belang voor het drinkwaterbedrijf. De doelstellingen voor een duurzame waterwinning zijn:

- energiebehoefte reduceren en optimaliseren
- grondstoffen en afvalstromen reduceren, hergebruiken en waar mogelijk opwaarderen
- handhaven en optimaliseren van de biodiversiteit van de win-/natuurgebieden.

Daarin is het bedrijf al ver. De reststoffen van de waterzuivering worden al voor de volle honderd procent hergebruikt en het energieverbruik is al voor 100% vergroend.

Vroeger lag de focus vooral op het zuiveringsproces. Het was de kwaliteit van het water die de zuivering bepaalde. Nu wordt er vooral naar de kwaliteit van de wingebieden gekeken en hoe die optimaal in stand kan worden gehouden. De winning is onderdeel geworden van de bedrijfsvoering. Biodiversiteit is een criterium dat aangeeft hoe het met de kwaliteit van de wingebieden en het grondwater en daarmee het drinkwater gesteld is. Hoe robuuster het ecologische systeem, hoe beter dit is voor de winning en hoe minder er gezuiverd hoeft te worden. Zorg voor natuurlijk kapitaal en daarmee ook zorg natuur en biodiversiteit zijn sinds een aantal jaren een belangrijk uitgangspunt voor Vitens en onderdeel van de bedrijfsvoering.

Vitens en habitatbanking

Vitens is geïnteresseerd in het principe van habitatbanking. Habitatbanking is daarbij ingegeven vanuit de kwaliteit van de grondstof voor het drinkwaterbedrijf: het natuurlijk kapitaal. Investerings in natuur dragen bij aan een duurzame, betrouwbare waterzuivering en zijn daarmee ook bedrijfsmatig uit te leggen, vooral als het ook in geld kan worden uitgedrukt. Geld is voor de meeste bedrijven tenslotte één van de belangrijkste graadmeters. Habitatbanking past in de omslag naar natuurlijke processen bij de drinkwatervoorziening. Daarom wil Vitens ingrepen in natuur compenseren, ook als deze niet compensatieplichtig zijn en wil Vitens het principe van habitatbanking daarvoor toepassen.

Habitatbanking kan ook bijdragen aan imago. Drinkwaterbedrijven staan bekend als waterleveranciers, maar nog niet als natuurvriendelijk. Het is nog niet bij iedereen bekend dat drinkwaterbedrijven goede beheerders zijn van de natuur. Vitens heeft 3.000 ha natuurgebied in beheer. Ondanks dat ze opereren als natuurbeheerders, hebben ze nog niet dat imago en is nog niet voor iedereen duidelijk wat ze betekenen voor de natuur. Habitatbanking, vooral als daar ook publiciteit aan wordt gegeven, kan meewerken aan die zichtbaarheid.

Vitens is voornemens om het systeem van habitatbanking dat de Gemeynth heeft ontwikkeld, te gaan uittesten voor een aantal ingrepen in de eigen gebieden. De compensatie kan plaatsvinden op eigen grond of andermans grond. Er wordt specifiek naar gestreefd om te testen hoe de beoordeling gaat bij vrijwillige compensatie, hoe het omgezet kan worden naar geld en wat er gebeurt als je dat doet en of er dan ook marktwerking ontstaat. Vitens voert de pilot niet alleen uit, maar samen met twee andere partijen en staat open voor aansluiting van andere organisaties bij de pilot.

Betrokken partijen bij de case habitatbanking Veluwe

- *De Gemeynth*

De Gemeynth is een coöperatie van ondernemers en adviseurs op gebied van duurzaamheid. De Gemeynth heeft het Vooronderzoek habitatbanking (2012) gedaan en begeleidt het in de praktijk brengen van de habitatbank pilot op de Veluwe.

- *Stichting Veluwefonds*

Stichting Veluwefonds is een organisatie die zich inzet voor een duurzame ontwikkeling van de Veluwe. Dit doet het fonds door initiatieven en economische bedrijvigheid te ondersteunen die de Veluwe nog mooier en leuker maken, onder andere door financiële ondersteuning te zoeken voor projecten, promotie van de Veluwe, kennis te verbinden en door te bemiddelen bij compensatie. Het Veluwefonds bemiddelt bij financiële compensatie zodat de compensatiegelden beschikbaar komen voor de Veluwe. Het Veluwefonds wil bijdragen aan innovatie op gebied van compensatie. Daar ligt ook de interesse voor de pilot habitatbanking.

Deze drie partijen sluiten een samenwerkingsovereenkomst waarbij zij afspreken samen het project 'Habitatbanking op de Veluwe' uit te voeren.

Daarnaast is een aantal partijen betrokken bij deze pilot:

- *Camping en bungalowpark De Haeghehorst*

Dit is de eerste compensatiepilot waar het Veluwefonds bij betrokken is. De camping wil al geruime tijd uitbreiden en een nieuw parkeerterrein aanleggen. De uitbreiding is gewenst in een Natura 2000-gebied en het parkeerterrein buiten het Natura 2000-gebied. Om dit te mogen realiseren, moet er veel worden gemitigeerd en gecompenseerd. Er moet 15 ha bestaand productiebos worden omgezet in natuurlijk bos in het kader van de Natura 2000-compensatie en het verloren gegane bos voor de parkeerverzorging moet worden gecompenseerd door de ontwikkeling van 4,5 ha natuurontwikkeling (Vitens et al., 2016). Dit moet overgangsterrein worden tussen bos en heide. De campingeigenaar moet het beheer van de grond 15 jaar financieren en daarna wordt bekeken/geëvalueerd of het beheer nog langer nodig is. De grond van beide terreinen is en blijft eigendom van de gemeente. Dit maakt de grote compensatieopgave beter betaalbaar voor de ondernemer, want vooral de grond is duur. De provincie houdt toezicht. Het is interessant om te volgen hoe dit verloopt, van de theorie op papier, via het uitrekenen wat de compensatiewaarde wordt, tot de uitvoering en de monitoring. Er was ten tijde van dit onderzoek nog geen omgevingsvergunning afgegeven. De gemeenteraad moet nog een akkoord geven. Maatschappelijk draagvlak speelt hier een belangrijke rol.

Deze ontwikkeling is ook interessant voor de habitatbankingpilot, onder andere doordat er wordt gerekend met compensatiewaarden, door het feit dat er hier sprake is van een veel grotere compensatie dan een-op-een of No Net Loss (er moet immers een grote hoeveelheid natuurbos worden ontwikkeld), maatschappelijk draagvlak is relevant en er wordt gecompenseerd op andermans grond, wat in principe ook bij habitatbanking gebeurt. En omgekeerd is de habitatbankingpilot interessant voor de campinghouder. Er kan kennis en ervaring worden uitgewisseld. Daarom is deze ontwikkeling opgenomen in de pilot.

- *K3Delta*

K3Delta houdt zich onder andere bezig met verantwoord winnen van zand, klei en grind en het toepassen van grond- en baggerspecie. Het ontgronden gebeurt natuurbewust, wat betekent dat de natuur ook profiteert van de activiteiten. Juist door de directe binding en afhankelijkheid van natuur is dit een interessante sector voor habitatbanking en is habitatbanking in potentie interessant voor K3Delta. K3Delta heeft aangegeven de pilot te willen ondersteunen en eventueel ook grond in te brengen.

- *Van der Valk hotel De Cantharel, Staatbosbeheer en Natuurmonumenten*

Van der Valk hotel De Cantharel, Staatbosbeheer en Natuurmonumenten kijken mee met de pilot. Ook de Provincie Gelderland is betrokken. Ook andere geïnteresseerde partijen kunnen meekijken en meedenken en deel gaan uitmaken van een Community of Practice Habitatbanking, zo ook de betrokken partijen van de ontwikkelingen in de Raamvallei en de regio Maasduinen.

Al deze bedrijven hebben gemeen dat zij erin geloven dat en willen laten zien dat ecologie en economie goed samen kunnen gaan.

Potenties bij andere bedrijven voor vrijwillige investeringen in natuur

Volgens de voorzitter van het Veluwefonds is er in potentie meer particuliere vraag voor investeringen in natuur te vinden. De twee gehouden landschapsveilingen (en een derde is gepland) laten dit zien. Bij deze landschapsveilingen kunnen bedrijven en particulieren bieden op belevingsactiviteiten op de Veluwe. De opbrengst wordt geïnvesteerd in de Veluwe. Waarschijnlijk is de vraag naar investeringen in natuur groter als ondernemers nog duidelijker profijt kunnen krijgen van hun investeringen, wat bij habitatbanking het geval kan zijn. Als je naar de Veluwe kijkt, dan zijn er 60.000 ondernemingen die bij fysieke uitbreiding tegen of in Natura 2000-gebied of ander beschermd natuurgebied liggen. Daarbij zijn er vooral kansen bij grondgebruikers zoals recreatieondernemers, boeren en transportbedrijven. Verder valt te denken aan water gebruikende partijen zoals wasserijen en papierfabrieken. Maar er moet wel een duidelijk profijt voor de ondernemer in zitten. Het Veluwefonds kan als netwerk- en makel- en schakelorganisatie hier een belangrijke rol spelen.

6.3 Habitatbanking proeftuin Veluwe

De betrokken partijen willen op de Veluwe habitatbanking in de praktijk brengen. Dit willen zij doen door het creëren en afnemen van natuurcredits. Het vooronderzoek van De Gemeent (2012) vormt daarbij het uitgangspunt. De centrale doelstelling daarbij is: *Het ontwikkelen, toetsen en uitwerken van alle elementen van het systeem van habitatbanking in ten minste twee concrete situaties op de Veluwe*. Ten behoeve van deze twee situaties zijn vier terreinen geselecteerd. Dit zijn twee terreinen waar ingrepen plaatsvinden, en twee waar compensatie plaatsvindt.

Ingrepen vinden plaats op:

- De Haeghehorst (de hiervoor beschreven camping) in Ermelo;
- Drinkwaterwinning in Speuld. Hier wordt de aanwezige wininfrastructuur deels verwijderd.

Natuurontwikkeling vindt plaats op:

- Drinkwaterwinninggebied in Epe. Dit gebied krijgt een kwaliteitsimpuls;
- Drinkwaterwinninggebied de Poolsche Driessen in Putten. Ook dit gebied krijgt een kwaliteitsimpuls.

Met deze pilot willen de betrokken partijen het volgende realiseren:

- een concrete uitwerking van het systeem van habitatbanking voor vragende en aanbieder partijen
- een verdere ontwikkeling en uitwerking van de elementen van habitatbanking waaruit bredere toepassing kan volgen
- een beeld geven van hoe habitatbanking voor vragende partijen een nuttig hulpmiddel kan zijn in hun streven om biodiversiteitsaanpak te minimaliseren
- een beeld geven hoe habitatbanking voor aanbieder partijen een nuttig hulpmiddel kan zijn om extra investeringen in biodiversiteit te financieren (Vitens, 2016).

Voorwaarden

In gesprekken hebben Vitens en Veluwefonds aangegeven dat er een aantal voorwaarden is, voor de pilot:

- *eigenbelang*

Eigenbelang is vaak een voorwaarde voor succesvolle investeringen in natuur, en dus ook voor vrijwillige compensatie. Als een bedrijf investeert in natuur, dan mag dat bijvoorbeeld best gebruikt worden voor reclame-uitingen of voor het kweken van draagvlak voor de organisatie. Alle huidige betrokken partijen hebben belang bij participeren in en/volgen van de habitatbankingcase.

- *maatschappelijk draagvlak*

Bij zowel compensatie als bij habitatbanking is het belangrijk om te beseffen dat het maatschappelijk gedragen moet worden. De maatschappij heeft over het algemeen geen gevoel bij biodiversiteitsdoeltypen, wel bij groen, natuur en landschap. Communicatie en de aansprekendheid van het soort natuur dat wordt aangelegd, zijn dan ook belangrijk.

- *commitment van het ministerie van EZ*

De betrokken partijen willen graag ervaring opdoen en de buitenwereld laten zien dat habitatbanking werkt en dat als een bancaire habitatbankingsysteem in de praktijk bestaat, ecologie en economie elkaar kunnen versterken. Een belangrijke voorwaarde voor Vitens alvorens te starten, is commitment van EZ, bijvoorbeeld via Platform BEE, bij de pilot, niet alleen beleidsmatig, maar ook financieel. Als EZ meedoet/gecommitteerd is, is dit een duidelijk signaal naar de buitenwereld dat habitatbanking meerwaarde heeft en belangrijk is en kunnen de betrokken partijen hun eigen inzet ook beter verantwoorden richting hun eigen organisatie of achterban.

- *aparte autoriteit en bank*

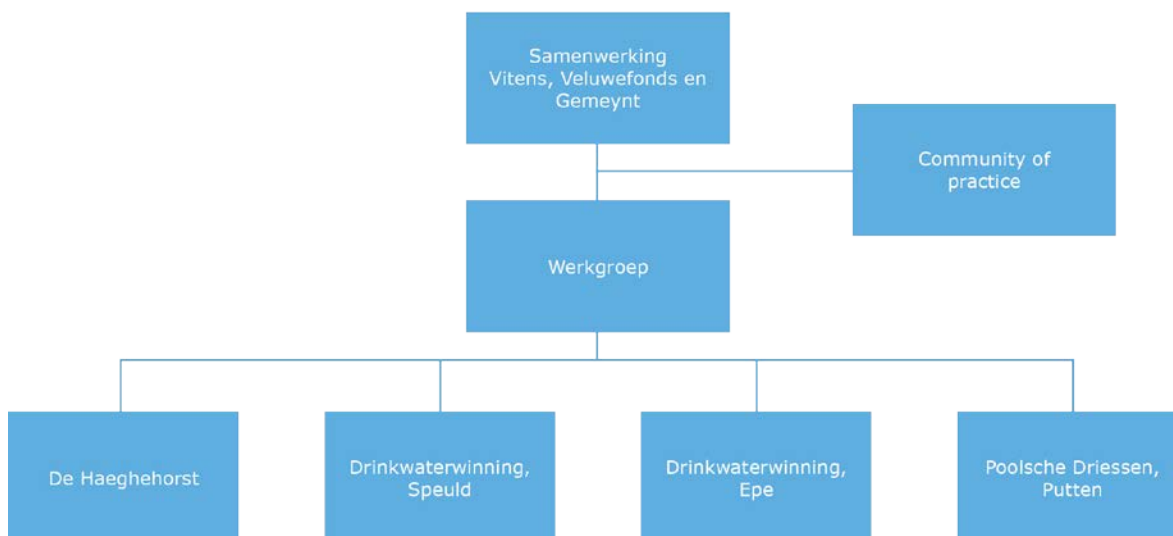
Vitens en de Gemeynst vinden het belangrijk dat er, zoals ook beschreven in de Voorstudie Habitatbanking, een aparte habitatbanking autoriteit en een aparte habitatbank komt. Onafhankelijkheid is daarbij een belangrijke voorwaarde.

- *analyse van opschalingsmogelijkheden naar Nederland*

Vitens opereert in zeven provincies, 11 waterschappen en 150 gemeenten. Als iedere regio of overheid zijn eigen systeem hanteert, met eigen voorwaarden en eigen beoordelingscriteria, is het lastig voor een nationaal opererend bedrijf om daarmee om te gaan en kan dat hen ervan weerhouden om vrijwillig te compenseren. Als één onafhankelijk orgaan oordeelt, schept dat meer duidelijkheid en voorspelbaarheid voor bedrijven. Zakelijkheid, onafhankelijkheid en onweerlegbaarheid helpt bedrijven, vooral die nationaal opereren, om keuzes te maken en deze te onderbouwen. Daarom wil Vitens de analyse van opschalingsmogelijkheden naar nationaal niveau onderdeel laten zijn van de pilot.

6.4 Mogelijke stappen

Vitens, De Gemeent en Stichting Veluwefonds hebben gezamenlijk een organisatiestructuur voor de pilot opgezet (zie figuur 6.1).

Figuur 6.1 Organisatiestructuur habitatbankingpilot Proeftuin Veluwe
Bron: Vitens et al. (2016)

In *Habitatbanking op de Veluwe, voorstel tot realisatie* (Vitens et al. 2016) staan de volgende stappen opgenomen:

- a. *Het invullen van de organisatie:*
 - Benoemen van de leden van de werkgroep
 - Uitnodigen van partijen om deel te nemen in de Community of Practice (CoP). Belangstelling hebben getoond: Natuurmonumenten Regio Oost, Staatsbosbeheer, K3Delta, Provincie Gelderland;
- b. *Bijeenkomst met de CoP*

Bijeenkomst met de CoP met als doel te informeren over het doel van het project, de uitvoering en planning, de rol van de CoP, enzovoort.
- c. *Locatie assessment*

Het in kaart brengen van de verschillende locaties met betrekking tot:

 - achtergronden van de terreineigenaar en activiteiten
 - identificatie van de doelsituatie, wat zijn de plannen en welke zijn de verwachtingen betreffende de biodiversiteit
 - wat de huidige situatie is, in het bijzonder die van de biodiversiteit
 - waaruit de compensatiebehoefte en het -aanbod bestaat?
- d. *Selecteren van de methodiek voor het meten van winst en verlies aan biodiversiteit*

De door Grontmij Nederland B.V. ontwikkelde Natuurpunten systematiek (in opdracht van het Platform BEE) zal daarbij het vertrekpunt zijn. Waar nodig zullen aanpassingen worden aangebracht, in overleg met de deskundigen in de CoP.
- e. *Opzetten protocollen en procedures*

Opzetten eerste orde protocollen en procedures ('spelregels') voor de verschillende elementen van habitatbanking:

 - criteria en benodigde informatie voor uitgifte van credits voor projecten met biodiversiteitswinst;

-
- criteria en benodigde informatie voor registratie van de behoefte aan biodiversiteit voor projecten verlies aan biodiversiteit optreedt
 - generieke processen ten behoeve van de integriteit van het systeem en de opzet van de onderlinge handel.
- f. *Bespreken van spelregels en meetmethodiek in de CoP en verzamelen van reacties en suggesties*
- g. *Toepassen van de meetmethodiek en spelregels op de bij stap c in kaart gebrachte locaties*
Hierbij gaan de locatiebeheerders samen met de werkgroep en eventueel in te zetten specialisten de huidige en doelsituaties van de locaties in kaart brengen conform de afgesproken meetmethodiek en spelregels. De werkgroep zal hierbij vanuit een helpdeskfunctie ondersteuning bieden. Dit is een iteratief proces dat uiteindelijk tot een helder en transparant document per locatie leidt.
- h. *Integratie van de locatie-specifieke gegevens in het habitatbanking model*
- i. *Bespreking van de uitkomsten per locatie en op het niveau van het overstijgende habitatbanking model in de CoP*
- j. *Evaluatie*
Evaluatie van de toepasbaarheid van de meetmethodiek, spelregels en het habitatbankingsysteem. De werkgroep zal hiervoor de locatievertegenwoordigers en de initiatiefnemers (doen) interviewen. Op basis van de evaluatie worden de spelregels zo nodig aangepast. Vervolgens worden de evaluatie-uitkomsten besproken in de CoP.
- k. *Eindrapportage*
De eindrapportage bestaat uit twee delen:
 - In deel één worden de resultaten van het project habitatbanking op de Veluwe beschreven, en wordt aangegeven welke vervolgstappen noodzakelijk zijn om habitatbanking verder te implementeren.
 - Deel twee analyseert de opschalingsmogelijkheden naar Nederland.

7 Conclusies en aanbevelingen

In dit onderzoek is er ingezoomd op een aantal lopende gebiedsprocessen waarin natuurbeheer- en ontwikkeling een belangrijke rol spelen. Er is daarbij naar de volgende vragen gekeken:

- Is er belangstelling bij private partijen om te investeren in de leefomgeving?
- Zo ja, waarin wil men investeren?
- Onder welke voorwaarden wil men investeren?
- Kan de natuur die daarmee wordt ontwikkeld in potentie saldo vormen voor habitatbanking?
- Kan er binnen de Verborgten Raamvallei, Regio Maasduinen en Veluwe Proeftuin worden geëxperimenteerd met habitatbanking?

7.1 Conclusies

Er is in principe belangstelling bij bedrijven om te investeren in de kwaliteit van de leefomgeving, waaronder natuur en landschap.

Daarbij zijn de motivaties niet altijd gebaseerd op ecologie of biodiversiteit. In algemene zin komt de investeringsbereidheid voort uit de behoefte om verantwoord om te gaan met de leefomgeving en men wil er vaak zelf profijt van kunnen hebben, 'iets voor terug krijgen'. Dat 'iets' kan onderling verschillen. Het meeste worden genoemd: ruimtelijke ontwikkel-/uitbreidingsruimte, voordelen in aanbestedingen, certificering en PR-doelen. Dit kan ook betekenen dat men de investering in de eigen regio wil en dat men een zekere regie op de investering wenst.

De investeringsbereidheid varieert en is onder andere afhankelijk van persoonlijke voorkeuren, de sector, de mate waarin het bedrijf/de sector afhankelijk is van natuur/natuurlijk kapitaal, de situatie waarin een bedrijf zich bevindt, de locatie/regio waar een bedrijf is gevestigd en de schaal waarin het opereert.

Private partijen hebben een brede investeringsinteresse

Zij willen niet specifiek (alleen) in (biodiversiteits) natuur investeren. Als zaken om in te investeren worden genoemd: recreatie(voorzieningen), verbetering van de leefbaarheid, agrarisch gebied, aanplant voor CO₂-compensatie. Het gaat dus, zoals hiervoor al gezegd, om investeringen in de kwaliteit van de leefomgeving waar natuur en landschap onderdeel van zijn.

Er zijn mogelijkheden om die investeringsbereidheid bij bedrijven, die in algemene zin voortkomt vanuit de behoefte om verantwoord om te gaan met de leefomgeving of maatschappelijk verantwoord ondernemen, aan te wenden voor ontwikkeling en onderhoud van natuur. Daarvan is het CO₂-compensatiefonds van de gemeente Mill en Sint Hubert een voorbeeld.

(Een deel van) de natuur die in diverse gebiedsprocessen wordt ontwikkeld kan in potentie saldo vormen voor een habitatbank.

Tot nu toe is er nog geen specifieke compensatienatuur als 'saldo' voor habitatbanking ontwikkeld, waarschijnlijk door de wisselwerking tussen het ontbreken van regelingen (borging) daarvoor en het ontbreken van interesse voor investeringen erin. Natuur die in het kader van andere initiatieven wordt ontwikkeld, kan in principe echter prima voor het opbouwen van een dergelijk saldo gebruikt worden. Maar ook daarvoor geldt onverkort de conclusie die ook door De Bie en Warmenhoven (2012)

getrokken werd, namelijk dat habitatbanking staat of valt met de (juridische) borging. De baten van het werkelijk creëren en borgen van een batig natuursaldo zijn naar verwachting echter hoog⁶.

Bij de partijen die natuur beheren of aan kunnen of willen leggen is er interesse om via (een vorm van) habitatbanking extra financiering aan te trekken, wanneer dat mogelijk wordt. Voor het investeren in natuur met alleen doel het creëren van 'saldo' voor een compensatiebank is echter niet of nauwelijks belangstelling. Voor het creëren van dat 'saldo' als nevendoeel via investeringen in de leefomgeving is het perspectief echter veel gunstiger.

Er is behoefte aan een passend, transparant en vooral flexibel systeem van beloningen en tegenprestaties.

Het systeem moet, uiteraard, aansluiten bij de wensen van de investeerders, welke regionaal kunnen verschillen. Het is echter ook relevant dat het, eventueel op termijn, ook in andere regio's toe te passen kan zijn. De mogelijkheden daarvoor moeten zowel voor de casestudies apart (maatwerk) als in groter verband (nationaal erkende certificaten, predicaten, keurmerken) onderzocht worden. Beloningen kunnen georganiseerd worden op verschillende manieren: door de overheid, door het bedrijfsleven zelf, door samenwerkingsverbanden of bij lokaal maatwerk door een 'bank' of 'makelaar'.

Er behoefte is aan regelingen en een regelende organisatie, die een veel bredere grondslag moet hebben dan een traditionele compensatiebank, maar waar die compensatiebank wel onderdeel van moet zijn. Grote, landelijk opererende partijen als Vitens hebben behoefte aan zekerheid (verrekening) en een overkoepelend systeem voor compensatie van natuurschade, maar ook voor hen zijn zaken als zichtbaarheid en imago belangrijk. Terwijl in lokale en regionale gebiedsprocessen zoals die in de Raamvallei en de regio Maasduinen het rendement voor natuurinvesteringen vrijwel compleet in bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving gezocht moet worden. Hier is de uitdaging dus om een oplossing te vinden voor de spanning tussen flexibiliteit en bottom-up aan de ene kant en een algemene systematiek en centrale organisatie aan de andere kant. De drie cases bieden mogelijkheden om te experimenteren met een systeem waarin habitatbanking een rol kan spelen.

7.2 Aanbevelingen

Zorg voor de nodige kennis

Doe zowel binnen de pilots van de Raamvallei als de regio Maasduinen afzonderlijk (lokaal, specifiek), als in meer algemene zin (systeem, grotere, partijen) verder onderzoek naar de wensen van investeerders.

Onderzoek daarnaast, maar in relatie tot het vorige punt, de mogelijkheden voor een flexibel systeem van beloningen en tegenprestaties. Wat kunnen overheden doen (voordelen bij aanbestedingen en dergelijke), wat is er in samenwerkingsverbanden mogelijk (certificeringen, keurmerken?). Probeer met name in de pilots al met implementatie en testen te beginnen. Deel de ervaringen in de CoP die wordt opgezet voor de Veluwe.

Binnen de regionale en provinciale context van de pilots in Noord-Brabant en Limburg lijken er verschillende mogelijkheden voor financieringsconstructies en het aantrekken van subsidies te zijn. Daarnaast is het van belang om ook aan de leveringskant naar een zo efficiënt mogelijk voldoen aan zo veel mogelijk wensen, liefst tegelijkertijd, te streven. Onderzoek naar *mogelijkheden voor combinaties en stapeling* is daarom voor zowel financiële haalbaarheid als efficiëntie gewenst.

⁶ Natuur 'op de bank' opent niet alleen de mogelijkheid voor habitatbanking op vrijwillige basis, maar kan ook, bij slimme sturing op soort en plaats, in principe problemen met compensatieplichtige activiteiten helpen voorkomen. Vanwege de strikte en gecompliceerde regelgeving is de compensatie van schade aan Natura 2000-gebieden zelf bijvoorbeeld uitermate moeilijk, maar compensatienatuur kan wel relatief makkelijk voor het voorkomen van externe werking van een activiteit ingezet worden. De effecten van een ingreep die ten koste gaat van foerageergebied van soorten van een Natura 2000-gebied zouden bijvoorbeeld met een enigszins vooruitziende blik op voorhand ergens anders binnen het bereik van die soorten gecompenseerd kunnen worden, waardoor voorkomen kan worden dat een ingreep compensatieplichtig wordt.

Inventariseer de ervaringen in het buitenland, met soortgelijke systemen (dus wijder dan habitatbanking). Paying for Ecosystem Services (PES) zou bijvoorbeeld aanknopingspunten op kunnen leveren.

Experimenteer met de organisatie

Om daadwerkelijk van investeringsmogelijkheden gebruik te kunnen maken, is het opzetten van een regionaal organisatieverband dat als makelaar, bemiddelaar, bankier kan optreden nodig.

Er wordt nu vaak een schakel gemist die investeringswensen en - behoeften bij elkaar kan brengen, maar die ook meerdere wensen in een gebied kan samenvoegen, evenals meerdere behoeften, zodat er meer schaal ontstaat, die geldstromen kan samenvoegen en vooral, die de administratieve afhandeling voor zijn rekening kan nemen. Zo'n organisatieverband kan (uiteindelijk) waarschijnlijk als een soort investeringsbank of bemiddelingskantoor voor kwaliteit van de leefomgeving fungeren, waar bankieren voor natuur, en daarbinnen habitatbanking, deel van kan uitmaken. In de Raamvallei heeft de gemeente deze taak in eerste instantie op zich genomen, in de Provincie Noord-Brabant doet het Groenontwikkelingsfonds Brabant dit en op de Veluwe kan het Veluwefonds als zo'n makelaar/bemiddelaar worden beschouwd.

Platform BEE heeft de interesse bij het bedrijfsleven getoetst voor habitatbanking en het natuurlandpuntensysteem. Daaruit bleek dat veel bedrijven de benadering *complex, te technisch en te top-down* ervaren. Ook uit het onderzoek blijkt dat het begrip habitatbanking nog niet leeft bij veel stakeholders. Men is er niet mee bekend, vindt het complex overkomen en/of kan de eigen wensen en behoeften er niet goed in herkennen. De pilots, waarin er daadwerkelijk met systemen in de praktijk gaat worden geëxperimenteerd kan aantonen of het werkelijk zo complex is.

Er kunnen, zeker in eerste instantie, verschillende systemen naast elkaar bestaan

Verschillende regio's hebben ook verschillende behoeften. Wel kan er gestreefd worden naar transparantie en uiteindelijk universele indicatoren, zoals de natuurlandpuntensystematiek zodat er ook ruimtelijke uitwisseling mogelijk wordt. Hierbij gaat het om indicatoren voor bijvoorbeeld recreatie, educatie, CO₂-compensatie, gezondheid, waterzuivering, enzovoort. Zie hiervoor ook de beschrijving van de Raamvallei-pilot.

Begin!

Omdat de wensen voor investeringen in natuur en de tegenprestaties daarvoor ook heel direct en lokaal kunnen zijn, moet maatwerk geleverd kunnen worden waarbij de wensen van de investeerders het uitgangspunt moeten zijn. Dit kan tot regionaal verschillende resultaten leiden. *Dit vraagt om uittesten in kleinschalige, lokale of regionale pilots.* Daarvoor zijn de Raamvallei en de regio Maasduinen uitermate geschikt.

De Rijksoverheid investeert al langere tijd in (onderzoek naar) systemen voor compensatiebanking. *Het is relevant om deze ontwikkeling nu niet te stoppen, maar door te zetten* in de richting van de testpilots. De Gemeente heeft een degelijk habitatbanking systeem uitgewerkt, dat Vitens en andere partijen op de Veluwe gaan uitproberen. Commitment van EZ kan hier van cruciaal belang zijn. Evenals in de Raamvallei en Maasduinen lijkt het ook hier echter verstandig met een op wat bredere leest geschoeid systeem rekening te houden. Ook in deze pilotstudie lijken zaken als PR en imago namelijk een rol te spelen en een element als CO₂-compensatie kan heel gemakkelijk aan het systeem worden gekoppeld. Daarmee kan een bredere interesse worden aangeboord.

Een pilot investeren in natuur kan het beste simpel beginnen, bijvoorbeeld met het inzetten van CO₂-compensatiegeld voor natuur, zoals in de gemeente Mill en Sint Hubert gebeurt, en daarna, met gebruikmaking van opgedane ervaring, geleidelijk uitgebouwd worden naar andere maatschappelijke onderwerpen als natuur, en daarmee ook habitatbanking, recreatie en gezondheid. Ook kunnen initiatieven aan elkaar worden verbonden. Het Platform Noordelijke Maasvallei is actief in zowel de Raamvallei als in de Maasduinen en zou hierin een verbindende factor kunnen zijn.

Investeer bij het uitvoeren van de testen in procesbegeleiding, de opzet van de Community of good Practice, learning by doing en evalueer zodat lessen in toekomstige gebiedsprocessen kunnen worden gebruikt.

De rol van aanjager ligt op dit moment nog voornamelijk bij provincies, gemeenten en NGO's
Zij pakken deze rol vaak op om het proces aan de gang te brengen, om het vliegwiel te laten draaien. Vaak zijn zij ook goed in staat om deze rol op zich te nemen omdat zij de partijen in de regio goed kennen, administratieve ruimte hebben en vaak ook grond in eigendom hebben. Hun rol moet zich concentreren op het in gang zetten van een bottom-upproces en -organisatie, en niet op het alvast top-down regelen van dingen. De partijen in het proces moeten echter zo snel mogelijk gezamenlijk 'probleemeigenaar' worden. Gebiedsprocessen lijken een goede basis te vormen voor het opzetten van investeringssystemen voor de leefomgeving en natuur. Dit brengt partijen en ambities samen. Zo ligt het gebiedsproces in de Raamvallei ten grondslag aan het in ontwikkeling zijnde CO₂-compensatiefonds. Samenwerken in een ontwikkelingsproces vereist echter vertrouwen en consensus. In de cases loopt een proces waarin het vertrouwen broos is, en men bang is voor verstoring. Er moet daarom *aandacht en respect zijn voor het proces*, en voor de duur en de dikwijls autonome ontwikkelingsgang daarvan. Verwachtingen omtrent snelle resultaten passen daar niet bij, geduld wel.

Literatuur en websites

- Algemene Rekenkamer (2014) Compensatie van schade aan natuurgebieden, Vervolgonderzoek naar de bescherming van natuurgebieden.
- De Bie, S, H. Warmenhoven (2012) Vooronderzoek Habitatbanking, voorstellen voor de systematiek, organisatie en uitvoering van habitatbanking in Nederland, Klarenbeek, De Gemeynt Coöperatie U.A.
- Berg, A. van den (2015) Beleving en participatie, natuur, landschap en groen in Limburg, resultaten enquêtes onder burgers en bedrijven.
- Breman, B.C., E.B. de Lijster, D.A. Kamphorst, N.H. Holz Amorim de Sena (2014) Betrokkenheid van bedrijven bij natuur in Nederland, Wageningen : Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-paper 36.
- Broekmeyer, M.E.A., R.J.F. Bugter, A.J.A. van Teeffelen (2011). Natuurcompensatie : kansen, knelpunten en rekenregels, Wageningen : Alterra, Alterra-rapport 2240.
- Broekmeyer, M.E.A., R.J.F. Bugter, R.J.F., A.J.A. van Teeffelen (2012). Natuurcompensatie: slim beleid begint op tijd, Landschap 2012-2, 57-67.
- Broekmeyer, M.E.A., J.G.M. van der Gref-van Rossum, M.E. Sanders (2013) De natuurtoets in de omgevingsvergunning : inventarisatie van (internet)bronnen Wageningen : Alterra Wageningen UR, Alterra-rapport 2428.
- Bugter, R.J.F., D.A. Kamphorst, A. Corporaal, E. Kater, S.A.M. van Rooij, S.A.M. (2012) Naar een Robuustere EHS: is inbedding in een integrale gebiedsontwikkeling de oplossing? Wageningen : Alterra, Alterra-rapport 2299.
- Bugter R., A.C. Smith, the BESAFE consortium (2015) How to argue for biodiversity conservation more effectively, Recommendations from the BESAFE project, Sofia: Pensoft Publishers.
- Commissie van Vollenhoven (2015) Monumenten: Inspiratiebron voor natuur! Eindrapport van de Commissie van Vollenhoven.
- Coninx, I., E.G. Steingröver (2015) The GIFT-T! Approach in a Nutshell. Executive summary van het GIFT-T! project.
- Dienst Landelijk Gebied, BSB Advies (2013) De verborgen Raamvallei Een schat aan perspectief, DLG.
- DLA+ Landscape Architects, Croonen Adviseurs (2011) In duurzaam perspectief, Structuurvisie Mill en Sint Hubert.
- Groene cirkels, 2016, geraadpleegd van: <http://www.groenecirkels.nl/nl/groenecirkels.htm>
- Groenfonds (2013) Puntensysteem natuurcompensatie en - saldering, geraadpleegd van: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2013/04/01/puntensysteem-natuurcompensatie-en-saldering>
- Holstege, M. (2012) Natuurcompensatie, Een onderzoek naar de effectiviteit van het Nederlandse compensatieproces, Msc. scriptie Universiteit van Utrecht.

-
- Kalisvaart, M., J. van Groenendaal (2013) Natuurcompensatie, voor wat hoort wat, in: J. Schaminée, J. Janssen en M. van der Heide. Natuur in de uitverkoop? Beschouwingen over ecologie en economie, Zeist: KNNV uitgeverij, Vegetatiekundige Monografieën 5.
- De Knecht, B. (ed.) (2013) Graadmeter Diensten van Natuur, Vraag, aanbod, gebruik en trend van goederen en diensten uit ecosystemen in Nederland, Wageningen: Wettelijke onderzoekstaken Natuur en Milieu, WOt-rapport 13.
- Platform BEE (2015) Werknootie Habitatbanking.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2009) Natuureffecten in de MKBA's van projecten voor integrale gebiedsontwikkeling.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2014) Natuurpunten: kwantificering van effecten op natuurlijke ecosystemen en biodiversiteit in het Deltaprogramma, Achtergrondstudie.
- Provincie Flevoland (2010), Spelregels EHS, EHS-kaart en EHS-doelbenadering, Een handreiking bij ruimtelijke ontwikkelingen, geraadpleegd van: <https://www.flevoland.nl/getmedia/89086df5-df82-404e-b48b-b37e562dc750/Uitw-Omgevingspl-Flevoland-EHS.pdf>
- Rayment, M. (2013) Exploring potential demand for and supply of habitat banking in the EU and appropriate design elements for a habitat banking scheme, Final Report submitted to DG Environment - ICF GHK Consulting.
- Smits, M.J.W., C.M. van der Heide (2014) Hoe en waarom bedrijven bijdragen aan behoud van ecosysteemdiensten: en hoe de overheid dergelijke bijdragen kan stimuleren, Wageningen: Wettelijke Onderzoekstaken natuur en Milieu, WOt technical report 12.
- The Environment Bank LTD, ongedateerd, Habitat Banking FAQs, geraadpleegd op: <http://www.environmentbank.com/docs/Habitat-Banking-FAQs.pdf>
- Vader, J., P. Roza, P., T. Selnes, A. Gaaff, (2007) Natuurcompensatie over de grens; een analyse van natuurcompensatie in het buitenland Den Haag: LEI.
- Van den Berg, A. (2015) Beleving en participatie natuur, landschap en groen in Limburg, Resultaten enquêtes onder burgers en bedrijven, Natuur voor mensen omgevingspsychologisch onderzoek.
- Vitens N.V., stichting Veluwefonds, De Gemeeynt (2016) habitatbanking op de Veluwe, Voorstel tot realisatie.
- Zuidelijke Rekenkamer (2014) Kwaliteit natuurcompensatie provincie Noord-Brabant (vervolgonderzoek), Deel II Rapport van bevindingen.
- <http://www.limburgs-landschap.nl/stichting-robur>

Bijlage 1 Gesprekspartners

Verborgen Raamvallei:

Martien van Bavel	Provincie Noord-Brabant
Jos van den Boogaart	Gemeente Mill en Sint Hubert
Geert Jan Derks	Industriële Kring Land van Cuijk en Noord-Limburg, afdeling Cuijk - Grave
Coen Oomens	Gemeente Mill en Sint Hubert
Frans van Schayik	Industriële Kring Land van Cuijk en Noord-Limburg, afdeling Mill.
Harrie Vissers	Provincie Noord-Brabant
Hans Warmenhoven	De Gemeynt

Regio Maasduinen:

Regina Eijkenboom	ASR Vastgoed en ontwikkeling
Hilde Gorissen	Provincie Limburg
Jan van Groenendael	mede-eigenaar nieuw landgoed en mede-ontwikkelaar systeem natuurlandpunten
Hans Peter Jung	particuliere grondeigenaren in regio Maasduinen
Dirk Jan Vink	eigenaar Golfbaan landgoed Bleijenbeek
Chantal Walg	Syntein

Proeftuin Veluwe:

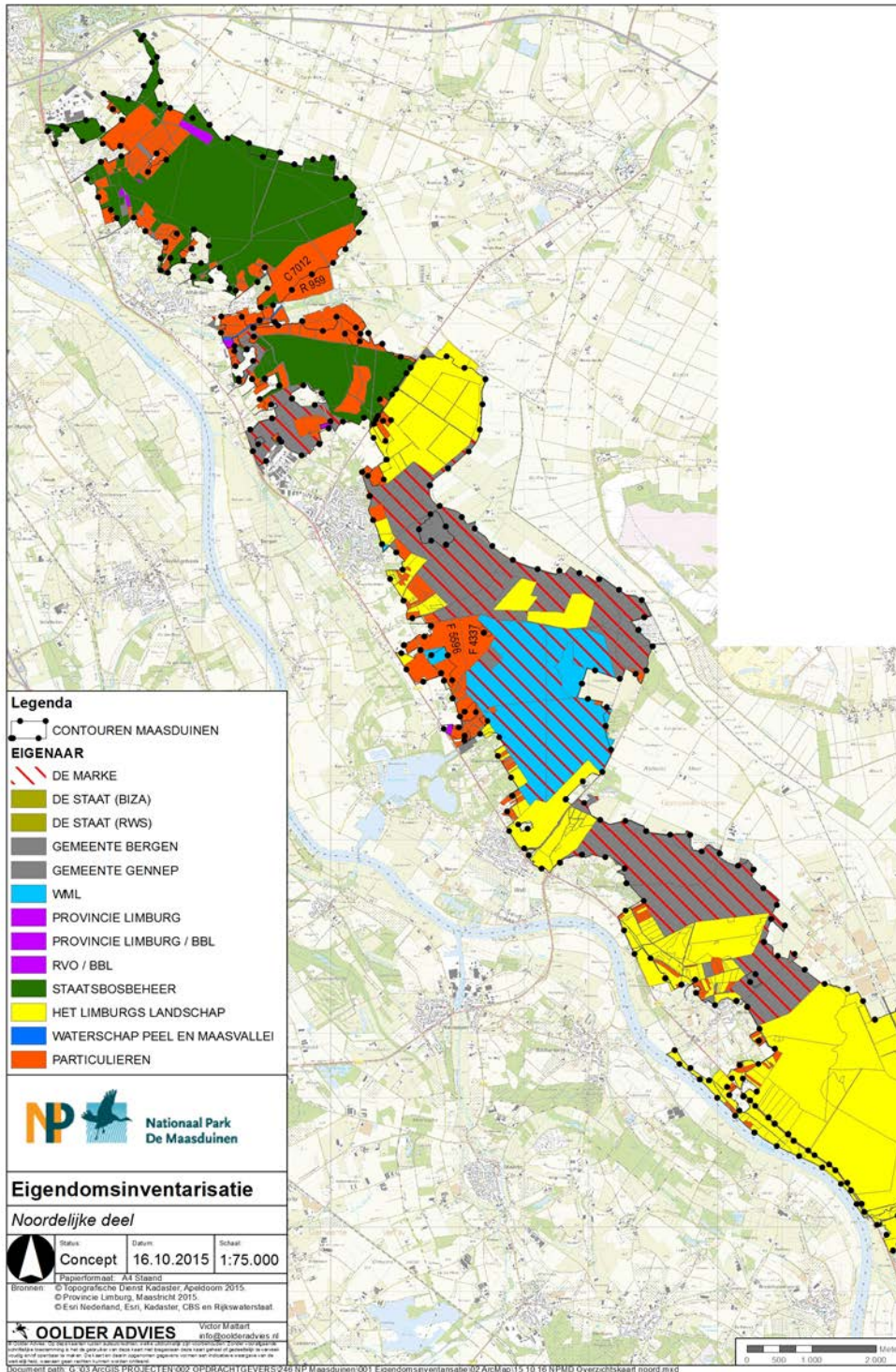
Lize Beekman	Vitens
Anne Immers	Vitens
Jan van Muyden	Stichting Veluwefonds

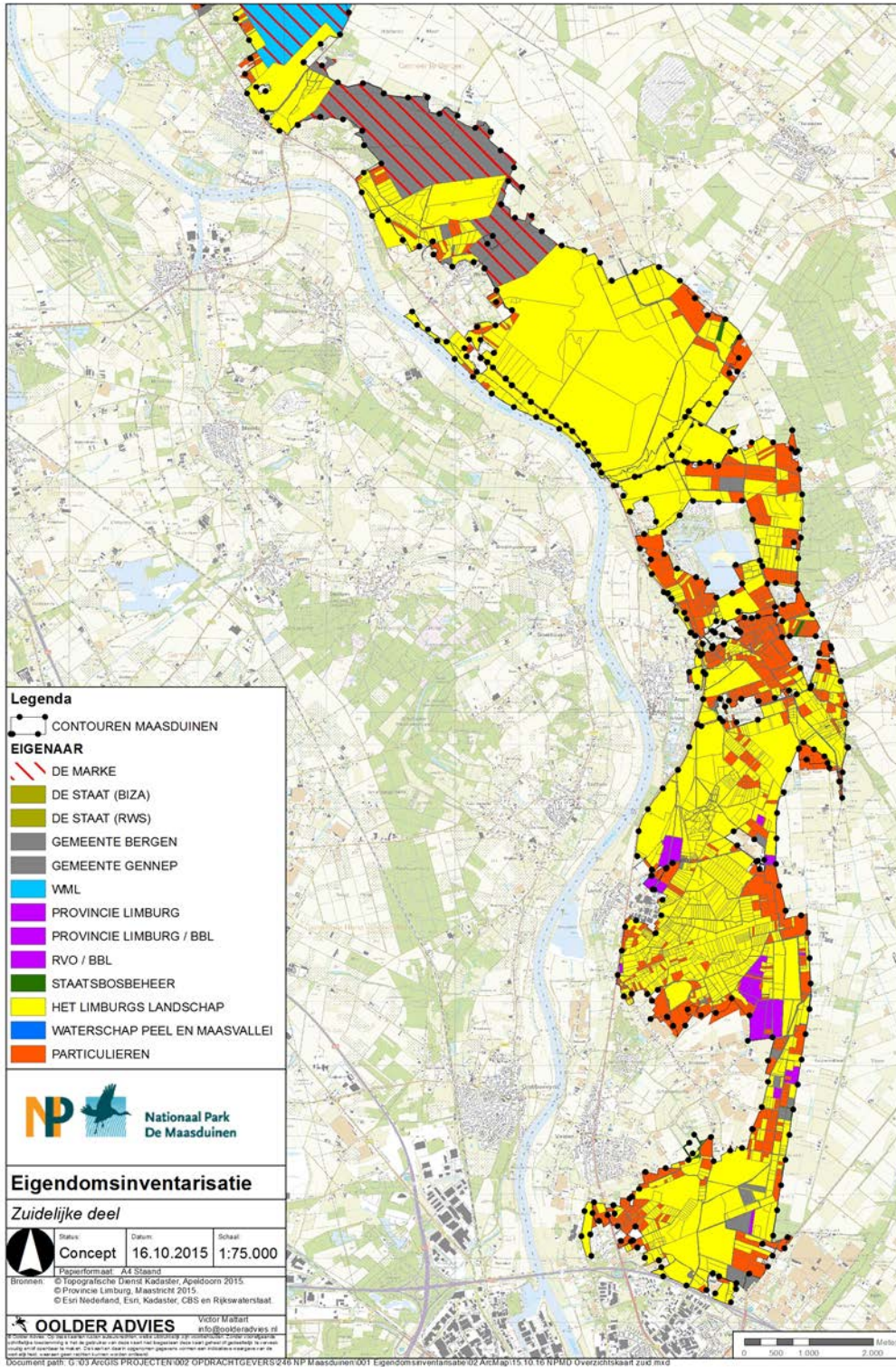
Bijlage 2 Fasering stappenplan Raamvallei

Fasering activiteiten Raamvallei 2016 (draft!)

Activiteiten	maart	april	mei	juni	juli	aug	sept	okt	nov	dec
1 Proces en organisatie										
<i>Stimulering en begeleiding</i>										
<i>Tweede pilot</i>										
2 Actualiseren en aanvullen gegevens										
<i>gronden, grondeigendom</i>										
<i>ambities, wensen, doelen</i>										
3 Ontwikkelen CO2 pakket en invoeren systeem										
<i>Onderzoek doelen, stapelingen, combinaties</i>										
<i>Onderzoek en definitie indicatoren</i>										
<i>Bepalen en testen prijzen</i>										
<i>Opzetten test met groter bedrijf</i>										
<i>Invoering, afspreken en invoeren regelingen (overheden)</i>										
4 Verbreding en achtergrondonderzoek daarvoor										
<i>Investeringsbereidheid en tegenprestaties</i>										
<i>Gewenste faciliteiten en opzet banking organisatie</i>										
<i>Regelingen en mogelijke stapeling daarvan</i>										

Bijlage 3 Eigendomssituatie Park Maasduinen

Eigendomssituatie Nationaal Park Maasduinen

Bron: © Oolder Advies, Ool-Herten, oktober 2015, © Topografische Dienst Kadaster, Apeldoorn 2015, © Provincie Limburg, Maastricht 2015.

Wageningen Economic Research
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
T 070 335 83 30
E communications.ssg@wur.nl
www.wur.nl/economic-research

Wageningen Economic Research
NOTA
2017-053

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Wageningen Economic Research
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
E communications.ssg@wur.nl
T +31 (0)70 335 83 30
www.wur.nl/economic-research

Nota 2017-053

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

